

Sesotho

#NYP2030

LEANO LA NAHA LA BATJHA LA 2020-2030

Dilemo tse leshome tsa ho potlakisa dipheto tse ntle tsa ntshetsopele ya batjha

women, youth &
persons with disabilities
Department:
Women, Youth and Persons with Disabilities
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

LENANE LA TSE KAHARE

I.	KETAPELE KA TONA	4
II.	KETAPELE KA MOTLATSI WA LETONA	5
III.	DIKANANELO KA MOLAODI KAKARETSO	6
1.	KE KA BAKA LA NG HO BANG LE LEANO LA BATJHA BAKENG SA AFRIKA BORWA?	7
2.	TLHALOSO LE BOEMO BA BATJHA BA AFRIKA BORWA.....	8
3.	TSHUSUMETSO E YANG KA MAWA.....	8
3.1	Ponelopele	8
3.2	Sepheo.....	8
3.3	Maikemisetso	9
3.4	Sephetho sa Leano se Labalabelwang	9
3.5	Makgabane le Metheo.....	9
3.5.1	Makgabane	9
3.5.2	Metheo.....	9
4.	KGATELOPELE E SENG E ENTSWE KGAHLANONG LE DINTHO TSE KA SEHLOOHONG TSA LEANO	10
5.	DIPHEPHETSO TSE TSWELLANG TSE AMANG BATJHA.....	12
5.1	Segahla e hodimo sa ba tlohelang dithuto tsa bona le palo e tlase ya ho tloha boemong ba sekolo.....	13
5.2	Maemo a tlase a bokgoni le bokgoni bo sa tshwaneng	13
5.3	Tlhoheho ya mesebetsi ya batjha mmoho le moya o tlase wa bohwebi.....	14
5.4	Diphetho tse fokolang tsa bophelo ba mmele le kelello, ho kenyelletswa le ditlamorao tse sa kgahliseng	16
5.5	Di-indasteri tse sa sebedisweng tsa setso le boqapi.....	17
5.6	Ho senyeha ha momahano ya setjhaba mmoho le boahi ba naha bo mafolofolo	17
5.7	Ntshetsopele ya batjha e sa thusweng ka ho lekaneng mmoho le ditshebeletso tse nang le dikgokahano	18
6.	DIKAROLO TSE KA SEHLOOHONG TSA LEANO	18
6.1	THUTO, BOKGONI LE MENYETLA YA BOBEDI E NANG LE BOLENG.....	18
6.1.1	Ho etsa bonnete ba hore ho ba le phihlelo e akaretsang ya ditsha tse nang le boleng tsa Ntshetsopele	19
6.1.2	Ntshetsopele ya matitjhere le tekolo ya lenanethuto bakeng sa ho kgothaletsa tharollo ya mathata	19
6.1.3	Ho kenya tshebetsong mananeo a ka pejana a ho kenella a tsebo e akaretsang bakeng sa ntshetsopele	19
6.1.4	Ho fana ka menyetla ya bobedi ya ho thusa ho phetha le ho sebedisana le ditheo tsa thuto.....	20
6.1.5	Ditataiso tsa boithutelo ba tsa botekgeniki, thekenoloji le mekgahlelo ya tlhahiso ya moruo mmoho	20
6.1.6	Ho eketsa menyetla ya thupelo ya bokgoni ba ka mora sekolo bakeng sa bohle	20
6.2	HO FETOLWA HA MORUO, BOHWEBI LE HO THEHA MESEBETSI	21
6.2.1	Ho kenya tshebetsong ditshiya tsa tshibollo ya mesebetsi ha batjha bakeng sa ntshetsopele e nang.....	21
6.2.2	Ho hlalisa lekeno le akaretsang la Motheo bakeng sa batjha ba sa sebediseng.....	21
6.2.3	Ho kenya tshebetsong dintho tse behetsweng thoko bakeng sa batjha mekgeng yohle	22

6.2.4	Ho kenya tshebetsong dikimi tse ntlafaditsweng tsa kgiro ya setjhaba tse fanang ka menyetla	22
6.2.5	Ntshetsopele ya dibaka tsa mahaeng le diphetolo tsa melao ya mobu bakeng sa batjha	23
6.2.6	Ho kena dipakeng ka hohlehohle bakeng sa diphetoho tsa moruo le ho thehwa ha mesebetsi	23
6.2.7	Ntshetsopele le tshehetso ya dikgwebo le dikoporasi tsa batjha	24
6.3	KGOTHALETSO YA BOPHELO BO BOTLE BA MMELE LE KELELLO HO KENYELLETSWA LE COVID-19	24
6.3.1	Ho tshehetsa mokgwa wa ho phela o nang le bophelo bo botle	25
6.3.2	Ho fokotsa sekgahla sa sewa sa COVID-19	25
6.3.3	Ho lwantsha tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi hara batjha	25
6.3.4	Ho kgothaletsa bophelo bo botle ba kelello hara batjha	25
6.3.5	Ho kgothaletsa ditokelo tsa tshekamelo ya thobalano le peleho	26
6.4	MOMAHANO YA SETJHABA LE KAHO YA SETJHABA	26
6.4.1	Mokgwa o tswelang o nang le tshebetso tse ngata tsa ho theha momahano ya setjhaba le kaho ya setjhaba	27
6.4.2	Makgabane a semolaotheo a nang le tshepo a kgothaletsang boitsebiso	27
6.4.3	Batjha ba Afrika Borwa ba lokela ho tobana le kgethollo ya borabe e rerilweng ka hara setjhaba	28
6.4.4	Ho kgothaletsa boetapele le boahi ba naha bo mafolofolo	28
6.4.5	Katoloso ya dipapadi tse tlamang seholong le baahing mme di fumane le dithuso tse lekaneng	28
6.4.6	Fourth Industrial Revolution (4IR), momahano ya setjhaba le kaho ya setjhaba	28
6.5	DISEBEDISWA TSA NTSHETSOPELE YA BATJHA TSE SEBETSANG HANTLE HAHOLO HAPE DI NA LE KARABELO	29
6.5.1	Ho matlafatsa disebediswa tsa batjha	30
7.	MEKGWA YA TEBELO LE TEKOLO	30
8.	PHELETSO	30
9.	MEHLODI YA LESEDI	31

i. KETAPELE KA LETONA OFISING YA MOPRESIDENTE BAKENG SA BASADI, BATJHA LE BATHO BA QHWADILENG

Tsamaiso ya Puso ya bo-6 e tlile le ntho e fapaneng ya bohlokwa ha Mopresidente Cyril Ramaphosa a ne a hweletsa ho tsebisa ka Lefapha le letjha le sa tswa thehwa Ofising ya Mopresidente e leng la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng. Lefapha le behuwe ka mokgwa o yang ka mawa a ho etella pele, ho tshehetsa, ho hokahanya, ho lebelo le ho lekola ho kengwa tshebetsong ha ntshetsopele ya batjha mekgeng yohle ya setjhaba. Bakeng sa ho fana ka boetapele boo, mme e nngwe ya dithomo tsa bohlokwa tsa lefapha ke ho hlahisa leano le melao e akaretsang ya ntshetsopele ya batjha.

Ka ho ya ka hona ho ka hodimo, tshebetso ya ho hlahisa Leano la Batjha la 2020-2030 e qadile ka potlako mathwasong a 2020, ka moraonyana feela ha ho ne ho phethwa ha Tekolo Botjha ya Dilemo tse 25. Jwalo ka Letona le sa tswa kgethwa, ke ile ka potlakela ho theha sehlopha se tla thusa ka mosebetsi e leng Technical Reference Team (TRT) se bopilweng ka bakgathatema ba bangata ho tswa mmusong, kgwebong, akademiking le ditheong tsa setjhaba. Leano lena la Batjha la Naha le ne le lokela ho ela hloko diphumano tsa Tekolo Botjha ya Dilemo tse 25 ekasitana le dintho tse ntjha tse ka sehloohong tsa naha tsa Tsamaiso ya Puso ya bo-6.

Ho bohlokwa haholo ho ela hloko hore, Leano la Batjha la Naha le lekolwa botjha nakong eo re tobaneng le sewa se sebe haholo sa coronavirus (COVID-19), se bakileng moferefere lefatsheng lohle – ka ho tliša tshoso maphelong le boitekanelong ba batho. Nnete ke hore, ka baka la sewa sa COVID-19, ho etswa ha maano e se e le ntho e rarahaneng haholo hape e qhekellang. Re ile ra tshwanela ho fetola tsela eo re neng re e nkile, re fokotse motheo wa moralo wa rona, mme metheo yohle ya rona jwale e se e amohetse setlwaedi sena se setjha. Ka baka la sewa sena. Bophelo bo botle e se e le bona ntho e ka pelepele. Re tshwanetse ho sireletsa baahi ka kakaretso, mme haholoholo bongata ba batho ba habo rona e leng batjha, kgahlanong le sephetho se sebe sa sewa sena.

Nnete ke hore, le ha batjha ba habo rona ba ne ba se ba ntse ba qheletswe thoko le pele ho sewa, boemo ba bona jwale bo mpefetse le ho feta hape bo entswe hore bo rarahane. Ho tloha qalong ya sewa, thuto ya bona e ile ya sitiseha; ba qhekkwa thoko setjhabeng, ba tshwenyehile hape ba na le kgateello ya maikutlo ka baka la ho kginwa ha metsamao ya batho le ditshebeletso; ho eketseha ha tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka bong mmoho le ho bolawa ha basadi; mekgwa e fokolang ya phepo e sa faneng ka bophelo bo botle ka baka la ho tetebelela; kgaello e akaretsang ya phihlelo ya ditshebeletso tsa tshekamelo ya bong le peleho; le bao ba neng ba ntse ba batla mesebetsi ha ba ka ba hlola ba etsa jwalo mme hoo ha ba behela ka ntle ho moruo; ha dikgwebo tseo e leng tsa batjha di ile tsa ba le mathata a maholo a ditjhelele/ mesebetsi e bileng le tshoso boitekanelong ba batjha.

Ho tshwenyang hape ke hore, Ditekanyetso tsa Kekelletso di supile hore moruo wa naha o tla fokotseha ka 7.2% ka 2020, e leng phokotseho e kgolo haholo dilemong tse ka bang 90. Moruo wa Afrika Borwa o na le kgonahalo ya ho se kgutlele setlwaeding dilemong tse pedi ho isa ho tse tharo tse tlang. Re amohela mehato yohle ya bophelo le kahisano moruong e phatlaladitsweng ho sebetsana le sewa, ho kenyelletswa le R500 Billion ya ho kenella tabeng tsa sewa sa COVID-19 e hweleditsweng ke Mopresidente, ho tshehetsa malapa a sa sireletsehang, dikgwebo le batho ba anngweng hampe ke sewa. Hona ho metheo e tshepisang bakeng sa naha ho tswela pele ho beha ka sehloohong tshireletso le ntshetsopele ya basadi, batjha le batho ba qhwadileng.

Re motlotlo ho ba le bakgathatema ho tswa naheng yohle ba bileng le seabo tshebetsong ya rona ya ho tla le Leano lena le letjha la Batjha la Naha bakeng sa nako ya 2020-2030. Ke boletse pejana hore tshebetso e lokela ho ba e matla haholo e kenyelletsang batho ba bangata. Le ha ho bile le tshitiso ya tshebetso ya ditherisano ka baka la sewa sa COVID-19, ho ile ha fihlelwa bakgathatema ba bangata ka tsela e nkgotsofaditseng. Ke rata ho lebohela boikemisetso le ho sebetsa ka matla ha bohle ba amehileng kgokahanong ya mosebetsi ona haholoholo Lekala la naha la Ntshetsopele ya Batjha le sehlopha sa bakgathatema ba bangata ba tla thusa ka mosebetsi e leng TRT. Kabelo ya mekgatlo yohle ya batjha, ka sehlopha sena sa ho thusa ka mosebetsi e ananetswe haholo. Ka ho tshwanang, seabo sa mafapha a mmuso se entse bonnete ba hore leano le be le tekano mme le arabele dikgeong tse hlauweng mananeong a tswelang pele a naha. Kabelo ya bohlokwa e entsweng ke Foramo ya Dikgokahano ya Naha ya Ntshetsopele ya Batjha, mekgatlo ya setjhaba jwalo ka basebedisani mmoho le rona, barutehi, mekgatlo ya diphuputso, kgwebo, le mekgatlo e sebeletsang batjha le yona e amohetswe haholo. Kabelo ya bona e matlafaditse tokomane ena ya leano, mme hoo ho entse hore le arabele ditlhokong le ditabatabelong tsa batjha. Ka hoo re na le tshepo ya hore leano lena la batjha le tla sebetsa jwalo ka referense bakeng ditheo tsohle tsa bohlokwa tsa ntshetsopele ya batjha, basebedisani ba ntshetsopele, le bakgathatema bafe kapa bafe ba nang le kgahleho maitekong a rona a kopanetsweng a ho etsa hore ntshetsopele ya batjha e be ntho ya sebele, ka ho fana ka motheo o utlwahalang bakeng sa Afrika Borwa e atlehileng le bophelo bo ntlafetseng bakeng sa bohle.

Ho bile bohlokwa ho ba le ditherisano tsena tse batsi, hobane Leano la Batjha la Naha ha se leano la mmuso, EMPA ke boitlamo ba puso ntshetsopeleng ya batjha. Ditherisanong tsa rona, bakgathatema ho kenyelletswa le batjha ba ile ba tiisetse taba ya hore ho tswelwe pele tseleng ya ho bopa momahano le ntshetsopele ya batjha e nang le tshepo. Mabapi le hona, ba ile ba sisinya hore leano la batjha le behe ka sehloohong ditshiya tse latelang tsa leano:

- Thuto, Bokgoni le Menyetla ya Bobedi e Nang le Boleng;
- Ho Fetolwa ha Moru, Bohwebi le Ho Thehwa ha Mesebetsi;
- Kgothaletso ya Bophelo bo Botle ba Mmele le Kelello ho kenyelletswa le Covid-19;
- Momahano ya Setjhaba le Kaho ya Setjhaba; le
- Disebediswa tsa ntshetsopele ya batjha tse tsamayang hantle haholo hape di na le karabelo

Ho bohlokwa ho ela hloko hore, Fourth Industrial Revolution (4IR) e hlwauwe jwalo ka ntho e tla akaretsa ditshiya tsena tse 5 tsa leano tse seng di boletswe. Hona ke hobane, thekenoloji e hatela pele ka sekgahla se seholo haholo. Leano la Batjha la Naha le bua ka ditshisinyo tsa leano tse tla etsa bonnete ba hore dintho tsa bohlokwa tsa ntshetsopele ya batjha di se ke tsa sitiswa jwalo naha, re tshwanetse ho etsa bonnete ba hore re bopa tikoloho e akaretsang, e fanang ka bokgoni, e tla una molemo ho tswa ho 4IR. Re tshwanetse ho tjhentjha ka moo re rutang bana le batjha ba rona, hobane boithutelo bo botjha bot la hlahella, ha mesebetsi e meng yona e tla fellwa ke nako kapa e nkuwe ke thekenoloji.

Jwalo ka ha re itokisetse tlwaelo ena e ntjha, ha re tsweleng pele ho etsa ntshetsopele ya batjha ho ba ntho e ka sehloohong, ka ho buisana le batjha jwalo ka basebedisani mmoho ba lekanang le rona bakeng sa ho fihlela ditharollo. Ka Leano la Batjha la Naha, re itlama ho tswela pele ho tsetela ho batjha, mme re tla ba tshehetsa ka ho bula dikgeo hore ba be karolo ya tshebetso tsa ho etsa diqeto. Re tla neha hape le baetapele ba rona ba batjha monyetla wa ho ba le kabelo ntshetsopeleng ya leano le ho kengweng tshebetsong boemong ba lehae le ba matjhabeng. Ho tsetela ho batjha ke ho tsetela bokamosong ba naha ya habo rona, kontinenteng ya rona le lefatsheng.

Mmoho ha re etseng bonnete ba hore tsepamiso ya maikutlo ya leano ditabeng tsa tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka bong le ho bolawa ha basadi e ya phethahatswa. Mmoho ha re etseng bonnete ba hore tsepamiso ya maikutlo ya leano ditabeng tsa tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka bong le ho bolawa ha basadi e ya phethahatswa. Moloko ona o tshwanetse ho etsa bonnete ba hore o fedisa Tshebediso ya Dikgoka ka ho ya ka Bong le ho Bolawa ha Basadi ka ho fetola maikutlo le ho sebedisana le batjha ba batona, ho tiisetse hore basadi, banana le bana ba bolokehile malapeng a bona, baahing le dibakeng tseo ba sebetsang ho tsona.

Ha ke phethela, ke rata pheta taba ya ho ba bohlokwa ha ho potlakisa matlafatso le ntshetsopele ya batjha, hobane batjha ha ba bope feela karolo e kgolo ya baahi, hantlente ke baetapele, batswadi, boramesebetsi, basebetsi, barutisi, basebedisi le bavouti ba kajeno, le ba kamoso. Batjha ba na le tsebo e felletseng ya thekenoloji, ba hokahana athe hape ba na le thahasello ya ho ba moo mme ba be le ditherisano tse kenelletseng. Jwalo ka ha ho kile ha bolelwa pejana, re tshwanetse ho nahana ka kakaretso, empa re etse dintho re shebile moo re leng teng.

Re tshwanetse ho tswela pele ho phahamisa mantswe a batjha, ka tsela e tla etsa bonnete ba hore ho ba le tiisetso le hlaphohelo. Ke a tseba hore, ha re ka eketsa mantswe a batjha ba habo rona mme re nke mohato ka seo ba se bolelang, bona ba tla ba karolo ya tharollo, tshebetsong ya ditlhoko tsa bona.

Letona Ofising Ya Mopresidente Bakeng sa Basadi,
Batjha Le Batho Ba Qhwadileng

ii. KETAPELE KA MOTLATSI WA LETONA OFISING YA MOPRESIDENTE BAKENG SA BASADI, BATJHA LE BATHO BA QHWADILENG

Mona Afrika Borwa, batjha ba bopa palo e ka hodimo ho karolo ya nngwe ho tharo ya baahi ba naha, mme bao ba leng dilemo tse pakeng tsa 15 ho isa ho 34 ba etsang 34.7% ya baahi ba naha (2020 Statistics South Africa Mid-term Population Survey). Ha re nahana ka hona, batjha ba ntse ba tswela pele ho tobana le diphephetso tse mpe haholo, mme ya bohlokwa hara tsona ke bothata ba tlhokeho ya mesebetsi. Hona ha ho makatse ha re re phephetso ena e fihletse maemong a koduwa – Quarterly Labour Force Survey (QLFS) bakeng sa kotara ya ho qala ya 2020 e bontsha hore tlhokeho ya mesebetsi e eme ho 30.1%, e leng sekgahla se hodimo haholo sa ho hloka mesebetsi haesale ho tloha ka 2008. Ho re tshwenyang haholo, ke hore sekgahla sa tlhokeho ya mesebetsi sa batjha ba dilemo tse 25-34 e e ka hodimo ho palo e menahaneng habedi ya sehlopha se leng dilemong tsa 45-54 (37.3% vs 17.5%). Ho ba hobe le ho feta ha re sheba sekgahla sa tlhokeho ya mesebetsi batjheng ba pakeng tsa dilemo tse 15 le 24, seo ha jwale se emeng ho 59.0%, ho bolelang hore ho na le batjha ba 6 ho ba leshome ba sa sebetseng.

Hona ho utlwiswa bohloko, ha ere nahana ka dipalo tse ntseng di eketseha tsa bao ba sa sebetseng, ba seng sekolong kapa thupelong le e leng palo e ka etsang 3.5 miliyone ya ba dilemo tse pakeng tsa 15-24. Sekgahla sa tlhokeho ya mesebetsi se hodimo haholo ho batjha ba basadi, moo bao ba leng dibakeng tsa mahaeng ba tobanang le diphephetso tse fapaneng le tsa bao ba leng ditoropong. Hodima moo, batjha ba qhwadileng ba tswela pele ho tobana le diphephetso tse kgolo haholo mebarakeng ya mesebetsi hobane ha ba kenelletswe mme ba qhellwa thoko. Hona ha se dipalopalo feela, qala ho kenya ditshwantsho dipalong tsena mme o tla bona hore bothata boina ke ba sebele haholo. Bana ke batho ba nang le tshepo, ditoro le bokgoni, ba neng ba ka kenya letsoho baahing ba naha ya habo bona. Boemo ba batjha ban abo mpefaditswe ke sewa sa coronavirus (COVID-19), se bileng le tshoso boitekanelong le pholohong ya bona.

Leano lena le letjha la Batjha la Naha la 2030, le sisinya dintho tse ngata tsa bohlokwa tsa leano ho matlafatso ntshetsopele ya batjha ka bobedi ka nako ya sewa sena sa COVID-19 le ka mora sona. Le kgothaletsa tlhokeho ya hore banka-karolo ba bohlokwa ba ka hara puso, e leng: mmuso, mekga ya poraefete le ya setjhaba, ba tiise boitlamo ba bona ho boloka ntshetsopele ya batjha e le ntho e ke sehloohong. Le ha mekga e fapaneng e arabela ho sewa sena, ho bohlokwa hore mesebetsi wa rona o tsepamise maikutlo tabeng ya ho netefatsa hore ho ba le karabelo le ho bontsha ditlamorao tse tshepisang, diphetho le ditshusumetso tse

tla nka nako e telele. Re dumela hore ka ho buisana le le batjha ba rona jwalo ka banka-karolo ba mafolofolo, re tla ba tseleng e nepahetseng ya ho buetsa le potlakisa menyetla bakeng sa bona.

Mawa a bohlokwa a ho arabela le ho etsa bonnete ba hore ho ba le bokgoni ba ho potlakisa ditaba tsa ntshetsopele ya batjha mmusong, kgwebong le mekgeng ya setjhaba, ho sebedisanwa mmoho le batjha. Hona ho bohlokwa jwalo ka ha naha e sebetsa ka potlako ho rarolla diphephetso tse ntseng di tswela pele sebakeng sa ntshetsopele ya batjha, bakeng sa ho una melemo ya palo e eketsehileng ya batjha bao e leng baahi ba naha le ho ntshetsa Afrika Borwa pele.

Ke motlotlo hore Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng, ha le ntse le lekola botjha Leano la Batjha la Naha, le ile le rerisana haholo le batjha ekasitana le mekgatlo e sebeletsang batjha mekgeng yohle. Ditherisano tseo di entswe ka moya wa Dikamano tse Akaretsang Mekga ya Mmuso, ka maiteko a ho bopa kopano e matla ya setjhaba e tla netefatsa hore tekolo botjha ya Leano la Batjha la Naha e ba maiteko a kopanetsweng, le le hahuwe hodima ditlahiso tsa mekgang yohle ya setjhaba.

Sepheo sa bohlokwa sa leano ke ho kgothaletsa ntshetsopele ya batjha ho etsa bonnete ba hore ditaba tsa batjha ha di behelwe ka thoko kapa ha e be dintho tseo ho nahanwang ka tsona ha morao ke bao ba etsang diqeto. Hona ho hloka matklafatso ya disebediswa tsa ntshetsopele ya batjha ka ho ba le dintlha tsa ho tsepamisa maikutlo batjheng tse tla kgethwa maemong a tshwanetseng, tse nang le bokgoni mme diyuniti tsa tsona di be le mehlodi ya thuso e lekaneng. Hodima moo, ho tshwanetswe hore ho salwe morao tsela ya ho kenya tshebetso Leano la Batjha la Naha la 2030 le mokgwa wa Tebelo le Tekolo o tla fana ka boemo bo hodimo ba ho lebelo mekgang yohle. Mabapi le hona, Lefapha le tla hlahisa Moralo wa Tebelo le Tekolo ka potlako ka mora ho dumellwa ha Leano la Batjha la Naha la 2030. Nna ka seko sa ka, ke itlama ka bonna, ho tshehetsa Lekala la Ntshetsopele ya Batjha la Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng ho etsa bonnete ba hore le phethe mosebetsi wa lona wa Tebelo le Tekolo ka tshwanelo. Hona ho tla re ntle le pelaelo, ha netefatsa hore ho ba le boikarabelo ke banka-karolo bohle ba batjha.

Motlatsi wa Letona Ofising Ya Mopresidente Bakeng sa Basadi,
Batjha Le Batho Ba Qhwadileng

iii. Dikananelo ka Molaodi Kakaretso

Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng (DWYPD) le motlotlo ka boetapele bo ho fanwang ka bona ke lekala la Ntshetsopele ya Batjha ya Naha ka ho hlahisa Leano la Batjha la Naha la 2020-2030. Kabelo e kgolo e entsweng ke Ngk. R. Bernice Hlagala; Mong. Emmanuel Kganakga; Mong. Calvin Mkasi; Mong. Rudzani Neshunzhi; Mofhats. Aluwani Mudau; Mofhats. Nhlanhla Manzini; Mong. Nkululeko Mahlangu e ananetswe. Lefapha hape le thabetse tshebedisano mmoho e tswellang ya United Nations Population Fund Agency (UNFPA) tlasa tsamaiso ya Molaodi wa Naha, Mofhats. Beatrice Mutali, Mofhats. Tlangelani Shilubane le Mofhats. Precious Magogodi. Dityeboho tse ikgethang di lebiswa le ho motsamaisi wa projeke ena – Technical Reference Team, e bileng le boikarabelo ba ho lebelo projeke ena le ho etsa bonnete ba hore ho ba le ditherisano pakeng tsa bakgathatema ba tshwanetseng. Mabapi le hona, baemedi ba mekgatlo ba kenyelletsa: Mofhats. Lato Mabaso (COGTA); Mofhats. Laila Ncwana (DTI); Mofhats. Pebetse Maleka (National Treasury); Ms Hanlie Nel le Mong. Fanani Manungu (DPSA); Mofhats. Rebecca Sikhosana (DHET); Mofhats. Kgomo Moalusi le Mong. Surprise Mokgope (DWYPD); Mofhats. Malebo Mekoa, Mofhats. Sandisiwe Tsotetsi (NYDA); Mong. Theminkosi Josopu (SAYC); Sino Moabelo (BUSA); Mong. Luvuyo Manyi le Mong. Thobela Maponya (BBC); Ngk. KJN Karel (UNISA); Prof Arianne De Lanoy (UCT – SALDRU); le Ngk. Raymond Raselekoane (UNIVEN). Tlahiso ya leano lena la batjha e ne e ke ya kgonahala ntle le tshehetso ya bona.

Hlompho e lebiswa hape le ho sehlopha sa Human Sciences Research Council (HSRC), se neng se etelletse pele Ngaka Mokhantsho Makoe, bakeng sa thuso ya bona ya setekgeniki le dikamano tse tswellang le batsamaisi ba projeke ho tiisetisa boleng ba Leano la Batjha la Naha. Sehlopha sa HSRC se kentse tshusumetso le moya ho potlakisa dintho bakeng sa ho phetha mosebetsi, ekasitana le ka nako ya sewa sa COVID-19. Ka ho ya ka tsebo ya bona le boiphihlelo bo bohlo ba ntshetsopele ya batjha, ba ile ba hlophisa le ho hlahisa lesedi ka mokgwa o kgonwang ho balwa, ka bonako, mme qetellong le tokomane e nang le sephetho.

Bakeng sa ho tiisetisa ho ba monga ntho le ho amohela, ho bile le ditherisano tse kenelletse le mekgatlo ya batjha; mafapha a tshebetso a naha; Diofisi tsa Ditonakgolo diprovenseng tse robong; bomasepala. Mekga ya poraefete; ekasitana le batjha ka bobona ka seko sa bona le ka tshebediso ya marangrang. Moralo o ile wa hlahiswa hape le ho Foramo ya Naha ya Kgokahano ya Ntshetsopele ya Batjha – sebaka se nang le mawa bakeng sa disebediswa bakeng sa batjha le bakgathatema ba mmuso, setjha le mekgang ya poraefete. Seabo sa bohlokwa le diphehiso tsa bakgathatema bana bohle ba bohlokwa tlahisong ya leano lena se elwa hloko, ho kenyelletsa le ditherisano tse neng di le pepeneneng tse bileng tsa bohlokwa haholo ka ha di tlisitse ponelopele ya bohlokwa ditabeng tse amang batjha aba Afrika Borwa. Lefapha le behile tshepo ya lona ho bakgathatema bohle, batho ka bong le ka kopanelo, ho tswela pele ho abelana ka lesedi le ho tsebahatsa leano lena ka mekgang e fapaneng e leng teng ya ho fihlela batjha ba bangata ka moo ho ka kgonahalang.

Bakeng sa ho kenya Leano la Batjha la Naha la 2030 tshebetsong ka mokgwa o tsamayang hantle haholo, Lefapha le tla hlalisa mokgwa wa Tebello le Tekolo. Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng le tshepetse ho bakgathatema ba lona bohle ho sebetse le lona, ho beha ditlahiso tse hodimo, sephetho, le ditshupo tse tla sala morao ho kengwa tshebetsong ha leano lena la batjha. Letona la Motlatsi wa Letona Ofising ya Mopresidente bao ba ikarabelang bakeng sa Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng, ba tiiseditse boitlamo ba bona ba ho fana ka tebelo ya sepolotiki bakeng sa ho potlakisa ho kwengwa tshebetsong ha Leano la Batjha la Naha la 2030, jwalo ka mokgwa wa bohlokwa wa kgothaletso, o batlang ho rarolla bothata ba batjha jwalo ka batho ba tla tlisa diphetoho le ntshetsopele, ho kenyelletswa le ho beha boikarabelo ho banka-karolo ba bohlokwa.

Molaodi kakaretso Ofising Ya Mopresidente Bakeng sa Basadi,
Batjha Le Batho Ba Qhwadileng

1. KE KA BAKA LANG HO NANG LE LEANO LA BATJHA BAKENG SA AFRIKA BORWA?

Leano la Batjha la Naha bakeng sa 2020-2030 (Leano la Batjha la Naha la 2030) ke leano le kenyelletsa mekga e mengata leo sepheo sa lona e leng ho tsamaisa hantle haholo diphetoho tsa ntshetsopele ya batjha hara batjha ba lehae, provense le naha ka hara Afrika Borwa. Le hlalisisitse ka ho sebedisana le bakgathatema ba bangata ho rerisanwa le batjha, bakeng sa batjha bohle ba Afrika Borwa, ka maikemisetso a ho lokisa diphoso le ho hloka toka ha nakong we fetileng le ho sebetšana le diphephetso tse ntseng di le teng le tse ntjha tse hlahellang tsa batjha ba fapaneng ba naha. Leano le lekolwa botjha jwalo ka ha lefatshe lohle le ntse le arabela ho sewa sa COVID-19 se bileng le ditlamorao tse seng monate dikelellong-kahisano-moruong bakeng sa bohle ho kenyelletswa le batjha. Maemong a lefatshe lohle le naha, ho tshwanetswe hore ho kengwe merero ya tshohanyetso ka nako ya sewa sa COVID-19 le ka mora sona ho fokotsa ditlamorao tsa sona tse seng monate. Leano le etse hloko hore ho hlophisa botjha hape dintho ka ho ba ka sehloohong ha tsona ho tla kenyelletsa le ntshetsopele ya batjha ho ntse ho hlokometswe ditlamorao tse neng di sa lebellwa tsa sewa thutong ya batjha, ho nka karolo moruong, bophelo ba mmele le kekello.

Leano lena la batjha la 2020-2030 le hahella hodima Leano la Batjha la Naha la pele le la bobedi la Afrika Borwa, le neng le kenyelletsa nako e pakeng tsa 2009-2014 le 2015-2020, ka tatellano. Le ntlafatsa le ho fetola maano a pejana ka ho hlwaya diphephetso tsa ha jwale le tse ntjha tseo batjha ba Afrika Borwa ba tobaneng le tsona. Le ela hloko dintho tsa sebele tsa nalane tseo naha e tobaneng le tsona, haholo holo kgolo e fokolang ya moruo le diphephetso tsa Afrika le lefatshe lohle le tswellang pele. Leano la Batjha la Naha la 2020-2030 hape le hlwaya le bokgoni ba batho bo leng teng hara batjha jwalo ka bokgoni bo eso ka bo sebediswa bo lokelwang ho matlafatswa molemong wa setjhaba sohle.

Leano la Batjha la Naha (2020-2030) le tataiswa ke meralo ya melao e fapaneng ya leano la naha le la matjhabeng. Meralo ya naha e kenyelletsa Molaotheo wa Afrika Borwa, Morero wa Naha wa Ntshetsopele (NDP 2030), Moralo wa Naha wa Ntshetsopele ya Batjha (2002), Molao wa Naha wa Ntshetsopele ya Batjha (NYDA) wa Nomoro ya 54 wa 2008, NYP 2009-2014, NYP 2015-2020, tlaleho ya tekolo ya nako e mahareng ya ho kengwa tshebetsong ha Leano la Batjha la Naha la 2015-2020, le dikgothaletso tsa Tekolo Botjha ya Dilemo tse 25 (1994-2019). Meralo ya Matjhabeng e kenyelletsa Tjhata ya Batjha ya Afrika (2006), United Nations World Programme of Action for Youth to the Year 2000 and Beyond (1995), Sustainable Development Goals (SDGs), Morero le mawa a kgwebo a SADC, Commonwealth Plan of Action for Youth Empowerment, le maano a mang a mangata a kwengwang tshebetsong ke mekga e fapaneng, ao sepheo sa ona e leng ho kopanya batjha jwalo ka ditho tse nang le kabelo setjhabeng.

Morero wa Ntshetsopele ya Naha, o amohetsweng ke Kabinete ka 2012, o hoketswe ponelopeleng ya Molaotheo ya setjhaba tse atlehileng, sa demokerasi, se se nang kgethollo ya bong, se se nang kgethollo ya borabe hape se lekanang. Ho ya ho 2030, morero o batla ho bopa setjhaba se akaretsang se hahellang hodima bokgoni ba baahi ba sona ba naha ba mafolofolo. Leano la Batjha la Naha la 2030 le abelana ka ponelopele ena, jwalo ka ha le hahella hodima tumelo ya hore batjha ba Afrika Borwa ba na le bokgoni ba ho fokotsa bofuma le ho se lekane dilemong tse leshome tse tlang. Hona ho hloka tsela e ntjha – e tla tloha ho boahi ba naha ba batho ba sa nkeng karolo ho ya ho setjhaba se akaretswang kahisanong le moruong moo batho ba bang bomampodi ba mafolofolo ba ntshetsopele ya bona, ba tshehetswa ke tikoloho e etsang hore ba kgone.

Leano lena le sisinya ho kenella ho tla thusa ntshetsopele e nang le tshepo, bakeng sa batjha jwalo ka batho ka bona le jwalo ka ditho tsa malapa, baahi, setjhaba sa Afrika Borwa le lefatshe lohle. Le tsetela ntlafatsong ya bokgoni ba bona ba ho fetola moruo le naha. Jwalo ka karolo ya mokgwa wa ho kenya tshebetsong, Mawa a nang le Nyalano a Ntshetsopele ya Batjha, a tla hlaliswa dikgweding tse tshetse (6) ka mora ho amohelwa ha leano lena ke mmuso mme tokomane ena ya mawa e tla hlalosa ka botlalo ka moo mekgwa e hlwayang ya ho kenella e tla kengwa tshebetsong ka teng. Hodima moo, leano lena le ka atleha feela ka maiteko a rerilweng hape a tla ba le mehlodi ya thuso le kgokahano hara mekga e fapaneng ya boemedi ba batjha, mmuso le mekga ya setjhaba, setjhaba le mokgwa wa poraefete. Moralo wa Tebello le Tekolo, o nang le ditshupo tsa maemo a hodimo le ona o tla lekolwa botjha ka tsela e tshwanang mme o amohelwe dikgweding tse nne (4) ka mora ho amohelwa ha leano ke mmuso bakeng sa ho ntlafatsa ho tlaleha kgahlanong le ditshupo tse behuweng le ho ba le boikarabelo ha batjha. Jwalo ka setheo sa ho hokahanya leano la batjha, Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng le tla etsa bonnete ba hore ho kengwa tshebetsong tebelo, tekolo le tlhahlobo ya Leano la Batjha la Naha la 2020-2030 ke banka-karolo ba fapaneng ka hara sebaka sa ntshetsopele ya batjha.

Leano lena le beha batjha jwalo ka banka-karolo ba bohlokwa ntshetsopeleng ya bona le kgatelopele ya baahi ba bo bona, setjhabeng, kontinenteng le lefatsheng lohle. Le ela hloko bokgoni, matla, tsebo le bokgabane, maikutlo le bokgoni boo, e ka teng ha bo ka tsetelwa mme ba tshehetswa hantle, bo ka phahamisang Afrika Borwa ho tswa diphephetsong tseo e leng ho tsona tsa tlhokeho e hodimo ya mesebetsi, bofuma, ho se lekane, diphetho tse sa kgahliseng tsa thuto le bophelo ekasitana le ntshetsopele e tswellang e sa lekanang. Afrika Borwa e tshwanetse ho bopa menyetla mme e hlahise ditsela tsa ho kenella tse utlwahalang, tse rerilweng hantle tse tla etsa hore batjha ba kgone ho tswela pele mme ba fihlele bokgoni ba bona. Leano lena le qoba dintho tse etsuwang potlako feela ho sa natswe mme sitisana le mokgwa wa ho ela hloko ditaba tse rarahaneng tsa setheo. Ka hoo ha le a tshwanetse ho bonwa jwalo ka tharollo ya diphephetso tsohle tsa ntshetsopele ya batjha, empa jwalo ka sesebediswa sa kgothaletso seo sepheo sa sona e leng ho etsa bonnete ba hore setjhaba maemong ohle, ntshetsopele ya batjha e bonwa e le ya bohlokwa ntshetsopeleng e tswellang ya nako e telele ya naha. Boitlamno ba sebele, mehlodi ya thuso, ketso tsa boikarabelo ho tswa ho bakgathatema bohle ba sebedisanang le batjha ke dintho tse tla tswela pele ho ba tsa bohlokwa. Afrika Borwa e tshwanetse ho ntshetsa pele bokgoni ba batjha jwalo ka karolo ya tharollo ya nako e telele ya bofuma, tlhokeho ya mesebetsi le ho se lekane. Hona, ho tla bula menyetla bakeng sa batjha hore ba nke karolo le ho amohela molemo oo Afrika Borwa e fanang ka ona.

2. TLHALOSO LE BOEMO BA BATJHA BA AFRIKA BORWA

Maano a Batjha a Naha a 2009, 2015 le 2030 a hlalosa batjha jwalo ka bao ba leng dilemo tse pakeng tsa 14 le 35. Le ha ho le hongata ho fetohile bakeng sa batjha haesale ho tloha ka ho kena ha demokrasii ka 1994, mabaka a behuweng bakeng sa kgaoletso ya dilemo tse 35 ha a eso fetohile ka baka la tlhokeho ya tharollo e felletseng ya ho se lekane hwa nakong e fetileng ka hara naha. Tlhaloso ena ya batjha e tsamaelana le eo e leng ka hara Tjhata ya Batjha ya Afrika moo e leng bao ba pakeng tsa dilemo tse 15-35 (African Union Commission, 2006). Ka ho ya ka Statistics South Africa (2019), batjha ba dilemo tse 15-34 ba etsa 37 % ya baahi ba naha (20 640 722).

Hape, batjha ba emela mehlodi wa thuso o matla bakeng sa naha, ha feela ba tshehetswa le ho etsa hore ba kgone ho ba ditho tse mafolofolo tsa setjhaba. Leano la Batjha la Naha la 2030 le bolela hore: "...ho ba le palo e bonahalang ya baahi bao e leng batjha ho ka ba molemo, ha feela bohloko ba bao ba leng dilemong tsa ho sebetse ba ka fumana mesebetsi...Phephetso ke ho fetola hona ho ka ba le kgonahalo ya kgolo ya moruo. Hona ho ka kgonahala feela ha palo ya bao ba leng dilemong tsa ho sebetse ba ka hirwa mesebetsing ya tlhahiso" (2012: 98). Empa ho ntse ho le jwalo ditlwaelo tsa kahisano, setso, dipolotiki le moruo di ntse di tswela pele ho behela ka thoko batjha ba Afrika Borwa, moo ho nkuwang seabo sa dipolotiki le sa moruo e leng ntho e ka pele bakeng sa batho ba seng ba hodile, mme hona ho etsa hore ho be le tlhokeho e tswellang ya maano le meralo ya ho a kenya tshebetso hore a ele hloko matshwenyeho a batjha.

Ha ho botjwa mohopolo/moralo wa ho kenella bakeng sa batjha, ho hlokeha mekgwa ya ho kenella e lebisitsweng ho batjha ho etsa hore batjha ba Afrika Borwa ba be le seabo se mafolofolo mme ba rerisane kahisanong, setso, moruong le bophelong ba dipolotiki ba setjhaba. Ka hoo, jwalo ka Maano a Batjha a Naha a nakong e fetileng, Leano la Batjha la Naha la 2030 le ela hloko taba ya hore batjha ha se sehlopha se tshwanang, mme hoo ho entse hore le nke mokgwa o fapaneng, o kgothaletsang ho kenella ka ho ya ka dihlopha tsa dilemo (mohlala, batjha ba sa leng banyenyane ho bapiswa le batjha ba seng ba hodile), sehlopha sa borabe, bong, boemo ba boqhwalala, sebaka seo ba leng ho sona, maemo a thuto, tshekamelo ho tsa thobalano, ho se sireletsehe le ho ba kotsing. Dihlopha tsena tse ikgethang tsa batjha tse ka hara sehlopha se batsi sa dilemo tsa "batjha" di shebana le diphephetso le ditlhoko tsa tsona. Mokgwa ona o tla shebana le batjha ka ho ya ka dihlopha o tla sebetse le ditlhoko tse ikgethang tsa dihlopha tse fapaneng, mohlala LGBTQI+ tshekamelo ya tsa thobalano batjheng e ka baka ditshitiso moruong le ho se akaretswe kahisanong dinthong tse amanang le ho se lekane ha dibopeho le ho ba le sekgobo setjhabeng (Nyeck, Shepherd, Sehoole, Ngcobozi & Conron, 2019). Mokgwa ona o yang ka ho fapana ho etsa hore ho kgonahale hore Leano la Batjha la Naha le nke ditlhaloso tse ding tse boletsweng melaong e tshwanetseng le ho ela hloko maano, jwalo ka tlhaloso ya ngwana jwalo ka motho ya dilemo tse fihlang ho tse 18 Molaong wa Bana (200%), batjha ba sa leng banyenyane le moralo wa leano la bophelo ba batjha, le moo tsamaiso ya molao e bolelang hore ba tlolang molao ba banyenyane e tla ba bao ba dilemo tse pakeng tsa tse 14 le 25 ekasitana le tisa phapang pakeng tsa motjha ya monyenyanane le "motjha ya seng a hodile".

3. TSHUSUMETSO E YANG KA MAWA

3.1. Ponelopele

Ponelopele ya Leano la Batjha la Naha la 2030 ke:

"ntshetsopele ya batjha e nang le nyalano, momahano hape e tswellang, e ela hloko ho fapafapana, ho se lekane hwa nakong e fetileng le dintho tsa sebele tsa ha jwale, kahong ya bokgoni bakeng sa batjha, e le hore le bona ba be le kabelo bokgoning ba bona bo felletseng kahong bophelo bo ntlafetseng bakeng sa bohle."

3.2. Sepheo

Sepheo sa Leano la Batjha la Naha la 2030 ke ho hahisa le ho ntlafatsa bokgoni ba batjha, e le hore ba tle ba be ditho tse nang le boikarabelo le ho ba le kabelo baahing ba bona le setjhabeng.

3.3. Maikemišetšo

Maikemisetso a Leano la Batjha la Naha la 2030 ke:

- Ho kenyelletsa ntshetsopele ya batjha maanong a tlwaelehleng, mananeong le ditekanyetsong tsa naha.
- Ho kgothaletsa ditlamorao tse nang le tshepo ntshetsopeleng ya batjha mabapi le ho sebetsana le ditlhoko tsa batjha le ho bopa matlotlo a bona;
- Ho tshehetsa batjha, haholoholo bao ba leng ka ntle ho mokgwa o tlwaelehleng wa kahisano, sepolotiki le moruo;
- Ho netefatsa hore ho ba le karabelo ka ho amahanya batjha le bafani ba ditshebeletso ba tshwanetseng;
- Ho kgothaletsa le ho tshehetsa taba ya hore batjha ba kgone ho fihlela ditshebeletso tsa boleng jwalo ka mokgwa wa ho thusa ho fetohela boikemelong ha bonolo;
- Ho matlafatsa moya wa ho ba baahi ba ratang naha ya habo bona hara batjha le hpo ba thusa ho ba batho ba baholo ba nang le boikarabelo ba tsotellang ba malapa a bona le baahi ba bona;
- Ho matlafatsa bokgoni ba ditheo tsa bohlokwa tsa ntshetsopele ya batjha phanong ya ditshebeletso bakeng sa batjha; le
- Ho thusa batjha dipuisanong tsa ho hahla Afrika Borwa e ntlafetseng, Afrika le lefatshe le ntlafetseng.

3.4 Sephetho se labalabelwang sa leano

Sephetho se labalabelwang ke sa ho matlafatsa batjha ba nang le lesedi, tsebo le bokgoni bo tla etsa hore ba kgone ho nka menyetla, ba be le seabo le boikarabelo ba ho kenya letsoho ntshetsopeleng ya Afrika Borwa ya demokerasi hape e atlehleng.

3.5 Makgabane le metheo

Ntshetsopele ya batjha Afrika Borwa e bopilwe ke nalane ya nako e telele ya boitseko kgahlanong le Apartheiti. Nalaneng ya rona yohle, batjha haesale ba ntse ba tsharahane hape e le bona basebeletsi ba diphethoho, bankakarolo ka mafolofolo ntshetsopeleng ya setjhaba se akaretsang hape se ka bang le matla moruong. Ntshetsopele ya batjha e tataiswa ke ponelopele ya ho ba le setjhaba se se nang kgethollo ya borabe le bong se hahuweng hodima diphethoho, kaho botjha le ntshetsopele. Hona ho fana ka makgabane le metheo e latelang a bohlokwa bakeng sa batjha jwalo ka ha a tshehetswa ka hara Leano la Batjha la Naha la 2030:

3.5.1 Makgabane:

Leano la batjha le kgothaletsa makgabane a latelang:

- Basebeletsi ba diphethoho.** Batjha ke disebediswa le basebeletsi ba ntshetsopele ya bobona. Batjha ba tshwanetse ho nkuwa jwalo ka basebeletsi ba diphethoho, e seng baamohedi feela ba sa etseng letho ba ditshebeletso tsa mmuso.
- Bohlokwa le seriti se ka hara batjha.** Phano ya ditshebeletso e tshwanetse ho bontsha hlomphe bakeng sa bohlokwa le seriti sa batjha. Batjha ba tshwanetse ho tshehetswa hore ba tle ba hodise matla le bokgoni bo ka hare ho bona.
- Tsokoloso ya boitshwaro.** Kgothaletso ya tsokoloso ya boitshwaro le bodumedi ka ho ya ka makgabane a Botho le mohopolo wa tsotello.
- Batho setjhabeng.** Batjha ke batho setjhabeng mme ba wela dihlopheng tse ngata tse fapaneng tse maemong a lehae, naha, lebatowa le lefatshe lohle. Ho bohlokwa hore dihlopha tsena di matlafatswe ka ha di sebetsa jwalo ka mekgwa ya bohlokwa ya tshehetso ntshetsopeleng le matlafatsong ya batjha mme di tsepamisitse maikutlo batjheng hore ba tle ba kgone ho sebetsana le ditlhoko tsa bona hantle haholo.
- Matlafatso ya batjha.** Ho kenella ho tshwanetse ho matlafatsa batjha jwalo ka matlotlo a ntshetsopele, ho phahamise tshepo ya bona e le hore ba tle ba be le kabelo e utlwahalang ntshetsopeleng ya bobona le ya setjhaba kaofela.

3.5.2 Matheo:

Leano le tshehetswa ke metheo e latelang:

- Phihlelo.** Batjha ba batona le ba batshehadi ba tswang merabeng e fapaneng ba lokela ho kgona ho fihlela ditshebeletso tsa bohlokwa ntshetsopeleng ya bona e felletseng
- Ntshetsopele e tswelang e theilweng hodima matlotlo.** Matlotlo a batjha, bokgoni le tsebo di tshwanetswe ho nyollwa hore ba tle ba kgone ho arabela hantle haholo le sebetsana hantle le diphephetso, ntle le ho nyahlatsa bokgoni ba meloko a tlang hore ba fihlele ditlhoko tsa bona.
- Ho fapafapana.** Ho kenella ho lokela ho ela hloko le ho ananela kgodiso tse fapafapaneng tseo batjha ba tswang ho tsona mme ho ananele le dikarolo tse nkuwang ke mekgwa e fapaneng kahisanong, meetlong, setsong le bodumeding ntshetsopeleng ya batjha ba batona le ba batshehadi.
- Karabelo ho tsa bong.** Ketso tse ikgethang tse kgothaletsang tekano ya bong le ho netefatsa hore batjha ba basadi ba lekana le batjha ba banna mme hoo ho kengwe tshehetsong bakeng sa ho rarolla ho se lekane ho yang ka bong, ho tloha boemong ba gsa dipolotiki ho ya kahisanong le moruong le setsong.
- Kakaretso.** Kakaretso e ka hara mokgwa wa ntshetsopele ya batjha e tshwanetse ho etsa bonnete ba hore ditlhoko tse fapaneng tsa batjha di a fihlelwa mme le boiphihlelo ba ho fihlela ditshebeletso tseo ba di hloka, ha ba di hloka e ba ntho e kgonahalang, ho ntse ho etswa bonnete ba hore ba fumana tsebo e hlokehang, bokgoni le boiphihlelo ho netefatsa hore ba fetela ha bonolo bophelong ba batho ba baholo.
- Nyalano.** Bankakarolo ba fapaneng, ba jwalo ka mmuso, setjhaba le mekgwa ya poraefete, ba tshwanetse ho hokahanya maiteko a boina a ho etsa bonnete ba hore ho ba le sekgahla se seholo tshehetsong ya ntshetsopele ya batjha.
- E sa kgetholleng.** Mesebetsi ya ntshetsopele ya batjha ha ya tshwanela ho kgetholla kgahlanong le batjha ka ho ya ka dilemo, bong, borabe, tshekamelo ya tsa thobalano, boqhwalala kapa mofuta ofe kapa ofe o mong wa kgethollo jwalo ka ha hona ho sireleditswe Molaotheong.

- **Bonkakaro le ho kenyelletswa.** Mafapha/ditheo tse fanang ka ditshebeletso di tshwanetse ho rala maano, mawa le mananeo le batjha mme ba abelane ka lesedi, ba thehe menyetla le ho kenyelletsa batjha ha ho etswa diqeto jwalo ka bankakarolo ba mafolofolo ntshetsopeleng ya bona le ntshetsopeleng ya naha. Batjha ba tshwanetse ho ba beng ba diphetho tsa tshebetso ya ntshetsopele ka ho ba le seabo tebelong le tekolong ya ditshebetso tse lebisitsweng haholo ntshetsopeleng ya batjha le ho kgothaletsa boikarabelo bo etelletseng pel eke batjha mabapi le ditokelo tsa botho jwalo ka motheo wa ntshetsopele.
- **Tokiso.** Ho bohlokwa ho lemoha ditsela tse fapaneng tse ammeng batjha mme di ntse di tswela pele ho ba ama ka ho hloka toka mme ho rarollwe ho hloka toka hoo ka maano a lekanang, mananeo le kabo ya mehlodi ya thuso.
- **Ho tiisetša.** Koduweng e nngwe le e nngwe ho na le menyetla. Ntshetsopele ya batjha e tshwanetse ho ba mabapi le ho thusa batjha ho hlahelwa ho tloha ho tshoheng kapa mathateng afe kapa afe ka ho fumana menyetla e leng teng.
- **Ho arabela.** Bafani ba ditshebeletso tsa ntshetsopele ya batjha bohle ba tshwanetse ho arabela ho ditlhoko le matshwenyeho a batjha mme ba etse dintho haholoholo molemong wa bona, e le hore bat le ba kgone ho phethahatsa ditabatabelo tsa bona le ho ba le sephetho tse nang le tshepo setjhabeng le lefatsheng.
- **Momahano ya saetjhaba.** Ho kenella ho mabapi le ntshetsopele ya batjha ba tshwanetse ho kenyelletsa batjha jwalo ka karolo ya bohlokwa ya dibopeho tsa setjhaba ka ho ba kenyelletsa diketsahalong tsa demokerasi tsa kaho ya setjhaba.
- **Ho ba pepeneneng.** Ditheo le mekgatlo tse amehang ntshetsopeleng ya batjha di tshwanetse ho sebetsa ka tsela e pepeneneng hape e nang le boikarabelo.
- **Tshebeletso ya batjha.** Batjha ba tshwanetse ho ba le seabo diketsahalong tse utlwahalang tse tla tswela baahi molemo, ha ba ntse ba eketsa mokgwa oo ba ratang naha ya habo bona ka teng le bokgoni ba bona ka ho ithuta le ho fana ka ditshebeletso.

4. KGATELOPELE E SENG E ENTSWE KGAHLANONG LE DINTHO TSE KA SEHLOOHONG TSA LEANO

Ntshetsopele le matlafatso ya batjha e bopa tsepamiso ya maikutlo ya bohlokwa ya ho kenella ha mmuso. Tlaleho ya Tekolo botjha ya Dilemo tse 25 e bontsha diphihlelo tse kgolo tse mabapi le dikarolo tse hlano (5) tse ka sehloohong tsa ho tsepamisa maikutlo tsa maano a batjha a 2009- 2014 le 2015-2020, e leng: (i) Thuto, bokgoni le menyetla ya bobedi; (ii) Ho nka karolo moruong le diphetho; (iii) Bophelo bo Botle le boitekanelo; (iv) Momahano ya setjhaba le kaho ya setjhaba, le (v) Disebediswa tsa ntshetsopele ya batjha le karabelo.

Ha ho lekolwa kgatelopele tabeng ya Thuto, Bokgoni le Menyetla ya Bobedi, maikemisetso ke ho ntlafatsa phihlelo ya thuto ya boleng e tla lokolla biokgoni ba batjha ka ho hahla bokgoni ba bona. Afrika Borwa e entse dipolelo ka ho kgothaletsa phihlelo ya thuto le thupelo. Hona ho bonahala ka diphetho tse fihletseng tsa thuto, tse ntseng di tswela pele ho ntlafala. E ka ba batho ba etsang 52 % ba dilemo tse 24 ka hara naha ba phethileng Kereiti ya 12, le ha hona ho ntse ho le tlase ha ho bapiswa le 70 % ya dinaheng tse ngata tse tswetseng pele. Sekgahla sa naha sa ho atleha dihlalobong tsa Materiki, National Senior Certificate (NSC) se nyolohile ho tloha ho 75.1 % ka 2017 ho ya ho 78.2 % ka 2018, mme ha boelwa ha fumanwa sekgahla sa ho atleha sa 81,3% ka 2019, e leng persente e hodimodimo ya ho atleha e ileng ya fumanwa dilemong 25 tse fetileng. ¹ Ho tloha ka 1994 ho isa ho 2016, ho bile le keketseho palong ya baithuti ba nang le mangolo a thuto a ka mora sekolo ho tloha ho 1.7 miliyone ho isa ho 3.6 miliyone. Hodima moo, pakeng tsa 1994 le 2016, palo y aba ingodisitseng diyunivesithi e batlile e menahana habedi, ka keketseho ya ho tloha ho 495 356 ho ya ho 975 837. Tekolo e Akaretsang ya Malapa ya 2013 e boela e lekenyetsa hore, baithuti ba 983 698 ba ile ba ingodisa ditheong tsa thuto e phahameng (diyunivesithi le diyunivesithi tsa thekenoloji) ka 2013. Ho ya mafelong a 2018, palo ya baithuti ba ingodisitseng Ditheong tsa Thuto e Phahameng tsa mmuso e ne e le 1 036 984 (Dipalopalo tsa Thuto le Thupelo ya Ka Mora Sekolo mona Afrika Borwa, 2017). Ho bile le keketseho ya ho nka karolo ke dihlopha tsa batjha tse neng di tinngwe menyetla nakong e fetileng thutong maemong ohle dilemong tse mashome a mabedi tse fetileng, haholoholo thutong tsa poraimari le sekondari e tlase. Hodima moo, ho na le phihlelo e ntlafetseng ya dibaka tsa thuto le ditshebeletso ekasitana le menyetla ya thuto bakeng sa batshwaruwa, mme ka hoo ba thuswa ho kgutlisetswa setjhabeng. Ka kakaretso, phihlelo ya thuto e tswetse pele ho ntlafala ka bonkakaro bo eketsehileng ho mokgwa wa thuto ya motheo ka baka la maano a mangata a tshehetso a kentsweng nakong e fetileng, ho kenyelletswa le ho kengwa tshehetsong ha Molao wa Dikolo wa Afrika Borwa wa 1996 o entseng hore ho kena sekolo e be ntho e tlamang ho tloha kereiting ya 1 ho isa kereiting ya 9.

Mmuso o ekeditse tshehetso ya ditjhelete bakeng sa baithuti ba futsanehileng, haholoholo ka ho ba le dikolo tse sa lefellweng le ka sekimi sa thuso ya baithuti ka ditjhelete sa National Student Financial Aid Scheme (NSFAS), se shebanang le ho se lekalekane kahisanong le moruong hoo hangata ho hlahellang ka ho ya ka borabe, moo batjha ba Batsho e leng bona ba leng maemong a sa thabiseng haholo. Mekgatlo wa #FeesMustFall, o ileng wa tseka hore thuto e ikemetseng e se nang bokoloniale e fuwe baithuti bohle mahala diyunivesithing tsa mmuso, o ile wa ba le sephetho hape sa hore mmuso o tsebise o tla fana ka R57-biliyone dilemong tse tharo (2018/19-2020/21), ho thusa ka thuto ya mahala bakeng sa baithuti ba tswang malapeng a futsanehileng, ao lekeno la bona la selemo le fihlang ho R350 000.

Thekenoloji ya 4IR e batla hore batjha ba fumanane bokgoni ba tsa botekgeniki le dijithale. Ka ho ya ka Butler-Adam (2018), Tsebo ya maiketsetso e tla nka sebaka sa mesebetsi e mengata ho ena le ho e theha – ka palo e ka hodimo jho halofo ya mesebetsi ya kajeno e tla bang e etsuwanang ka metjhini ho ya dilemong tse 35 tse tlang. Ka hoo, ho kenyelletswa ho dijithale ha batjha ba Afrika Borwa ke e nngwe ya dipale tsa katleho e kgolo, e bontshang ho kengwa tshehetsong ha dikgothaletso tsa Industrial Policy Action Plan (IPAP) (2018/19/2020-21) hantle haholo. Dikgothaletso tsa IPAP, tse kgothaleditseng kgolo ya dijithale le ho theha setjhaba sa 'dijithale', di sebeditse hantle haholo ka ho etsa bonnete ba hore ho ba le (i) moralo o tla etsa hore ho kgonwe ho etsa bonnete ba hore ho ba le kgolo ya dijithale; (ii) meralo ya motheo e hlahiswang bakeng sa ho amohela setjhaba sa 'dijithale'; (iii) hore phihlelo e akaretsang ya disebediswa tsa dijithale le di-software e a kgonahala; le (iv) hore ho kgothaletswa tshibollo ya dijithale. National E-Strategy e

phatlaladitsweng ka 2017 e ne e lebelletswe ho hahella hape hodima dikatleho tsa IPAP. Morero o boela o lemosa hore le ha diphetoho tsa indasteri tsa dijithale e le ntho ya bohlokwa bakeng sa leano la ntshetsole eya indasteri la Afrika Borwa, ditlhoko tsa bokgoni ba pejana di tla pele ho tlhahiso ya mokga wa thuto. Ka hoo “o beha diphephetso tse kgolo mme o fana ka menyetla e ka bang mmalwa bakeng sa moruo wa lapeng” (Department of Trade and Industry IPAP, 2018 p.101).

Bakeng sa ho etsa bonnete ba hore ho ba le Bonkakaro Moruong le Diphetoho, mmuso o kentse tshebetsong mananeo a mmalwa a tshebetso ya setjhaba, a shebileng haholo batjha, ho kenyelletsa: Lenaneo la Mesebetsi ya Baahi (CWP); Lenaneo le Atolositsweng la Mesebetsi ya Setjhaba (EPWP); National Rural Youth Service Corps (NARYSEC); dikoporasi tsa batjha le bahwebi ba batjha (mohlala, NYDA e thuswang ka ditjhelete); Lenaneo la Ditshebeletso tsa Batjha la Naha, thupelo ya bokgoni (mohlala, ho ithuta mosebetsing ho tshehetswa ka ditjhelete ke di-SETA); Letlole la Mesebetsi; Lekgetho la Kgothaletso ya Mesebetsi (ETI); le Tshebeletso ya Mesebetsi ya Batjha (YES). Mehlala e meng ya kgatelopele kahisanong le moruong e kenyelletsa menyetla a theilweng bakeng sa batjha ka EPWP, YES le ETI, bohwebi le ntlafatso maphelong le boitekanelong ba batjha. Ho tloha ka Tshitwe 2018, ho menyetla ya mesebetsi e hlonngweng e 4.3 miliyone ya EPWP, e 2 miliyone e ne e shebile haholo batjha.

Ditshebeletso tsa Mesebetsi ya Batjha ke mosebetsi o qadilweng ka tshebedisano ke mekga ya mmuso, poraefete le setjhaba ka sepheo sa ho eketsa ho hirwa ha batjha mosebetsing. Tsona di tsepamisa maikutlo batjheng ba nang b a tingwa menyetla nakong e fetileng ba pakeng tsa dilemo tse 18 le 35 ka ho fana ka boiphihlelo ba mosebetsi ba selemo se le seng, mme di neha batjha monyetla wa ho bontsha bokgoni ba bona. Phihlelo ya yona e fihletswe e ngotsweng fatshe ke ya menyetla ya mesebetsi e 33 986² e ileng ya thehwa ho tswa dikgwebong tse 662, e ileng ya saena le lenaneo ka Tlhakubele 2020. Ho bile le kgatelopele e amahangwang le ETI, e tlleng ka 2014. ETI e bile le sephetho se tshepisanang dipalong tsa mesebetsi ya batjha, e tshehetsa mesebetsi ya batjha e ka bang 645 973 ka Tlhakubele 2017. Ke mosebetsi o tshepisanang ya leano o ka sebediswang ho ntshetsa pele mesebetsi ya batjha. ETI e lokela ho tshehetswa haholo ke boramesebetsi hore ba tle ba kgothaletse ho amohelwa ke batjha. Le ha ho le jwalo, mananeo ana a hloka Tebello le Tekolo bakeng sa ho eketswa le ho tswela pele.

Batjha ba ile ba hlalisa mehopolo e nang le tshepo ka ponelopele ya ho lekola botjha lenanethuto hore le tsamaelane le boithutelo bo botjha le tumellano e ntseng e eketseha ya hore ntshetsopole ya thuto le bokgoni e lokela ho tshehetsa ditabatabelo tsa batjha hore ba be le seabo maikemisetso a setjhaba le ho una molemo menyetleng eo ho fanwang ka yona ke mekga e fapaneng. Mekga ya tlhahiso ho kenyelletsa le moo ho etsuwa dintho, merafo, mawatlle le ditheo tsa mmuso ha di na merero ya ntshetsopole ya batjha mme mekga ya poraefete e lokelwa ho kgothaletsa hore e nke karolo ho ETI: “Ho hongata ho lokelwang ho etsuwa bakeng sa ho ruta kgwebo ka lekgetho la kgothaletso. Re tshwanetse ho ba le “lenane” la dithuto tseo dikholetjhe di tshwanetseng ho fana ka tsona – hona ho tla etsa bonnete ba hore thupelo ha e tsepamisa maikutlo dithutong tse seng di se na molemo ho batjha.”

Industrial Development Corporation le Small Enterprise Finance Agency di tshepitsa ho ka kopana mme di fane ka tjhelete e ka R2.7 ho thusa dikgwebo tsa batjha ka ditjhelete. NYDA le yona hape e tsheheditse dikgwebo le dikoporasi tse fapaneng tsa batjha. Dikgwebo tse ngata tseo e leng tsa batjha di unne molemo mananeo a ntshetsopole ya theko le kgwebo a mmuso le mekga ya poraefete. Mehato e nkilweng ke mokga wa mmuso, jwalo ka ho tsetela meralong ya motheo, e ntlafaditse mesebetsi ba batjha mokgeng wa kaho. Tshebediso ya ditjhelete ho tswa lekgethong la ntshetsopole ya bokgoni e shebilwe hore e nyolohe ka dipersente tse 3.6 ka selemo nakong ya kotara we mahareng. Bolaodi ba mokga wa thuto le thupelo bo tla thusa ka ditjhelete mananeo a bokgoni, ho ithuta mosebetsing, ho rupellwa mosebetsing, le boiphihlelo ba mosebetsing. Ke nnete hore, dipalo di salletse morao ho tse neng di shebilwe haholo ke Youth Accord e leng tsa 5 % tsa paloyohle ya motheo, mme ho kengwa mosebetsing ya dinako tsohle e ntse e le ntho e eso ka e hlaka. Batjha ba sa leng banyenyane ba nang ba le batshwaruwa ba ntse ba tobana le diphephetso tse pedi tsa tlhokeho ya mesebetsi ka kakaretso le ho ba le rekoto ya bonokwane ka baka la hobane ba kile ba kwallwa. Ba fuwa tshehetso e sa lekanang ya ho ba kenya mmarakeng wa mesebetsi mme hona hangata ho baka hore ba qetelle ba tlotse molao hape, mme hoo ho etsa hore ba kgelle tlase maiteko a Lefapha la Ditshebeletso tsa Toka le Tlhabollo ya Batshwaruwa.

Mabapi le bohwebi ho bile le keketseho ya dikgwebo tseo e leng tsa batjha, ho tloha ho 595 000 ka 2015 ho ya ho 641 000 ka 2016. Ka kakaretso, dikgwebo tseo e leng tsa batjha, di eketswehile ka 7.7%, moo Gauteng e nang le palo e ka etsang kotara (26%) ya dikgwebo tsohle tsa batjha mona Afrika Borwa. Kgolo e nngwe ya bohlokwa ya kabo ya dikgwebo tse nyenyane ka dilemo e bonahala hape ho dihlopha tsa 20-24 (15.9%) le 30-34 (7.6%). Qetellong, mabapi le phihlelo ya mobu dipalopalo di supa hore pakeng tsa Mmesa 1994 ho isa ho Tlhakubele 2018, ke dihektara tse 4 903 030 tse ileng tsa ajwa botjha, ka Lenaneo la Kabo Botjha ya Mobu mme ke baamohedi ba ka bang 306 610 ba unneng molemo, moo ba 35 615 (ka hodimo feela ho 10%) e neng e le batjha mme ba 775 e neng e le batho ba qhwadileng.

Ho bile le mekgwa e mmalwa ya ho kenella eo sepheo sa yona e neng e le ho ntlafatsa bophelo le boitekanelo ba batjha, mme yona e ne e kenyelletsa melao, maano, mesebetsi le matsholo a mehlodi ya ditaba e latelang: (i) Molao wa Thibelo le Kalafo bakeng sa Tshebediso e sa Lokang ya Dithethefatsi wa 70 wa 2008; (ii) Molao wa Taolo ya Dihlahiswa wa 83 wa 1993 (ka diphetoho le melawana tsamaelanang le ona); (iii) tsebisano ka ditshebeletso tsa difasilithi ka National Adolescent Friendly Clinic Initiative (NAFCI) ka 1999 le mokgwa wa ditshebeletso tsa bophelo o amohelhileng ho batjha ba banyenyane le ba seng ba hodile; (iv) Molao wa Boikgethelo ba Ho Fedisa Boimana wa 92 wa 1996; (v) ho qalwa ha ditshebeletso tsa bophelo dikolong ka lenaneo la Integrated School Health Policy (ISHP); (vi) Dithuso tsa Sapoto ya Bana; (vii) ‘Letsholo la She Conquers’; (viii) matsholo a maholo a naha a mehlodi ya ditaba a jwalo ka ‘Soul City’, ‘Love Life’ le ‘Khomani’; (ix) National Drug Master Plan 2013 – 2017; (x) letsholo la ‘Ke Moja’ (Ke lokile ntle le dithethefatsi); (xi) Leano la Bophelo bo Botle la Batjha ba sa leng Banyenyane le Batjha la Naha la 2016-2020 le (xii) di-Thuthuzela Care Centre.

Ho ile ha hlaliswa maano a tsepamisitseng maikutlo ho batjha ba sa leng banyenyane le batjha mme ho shebilwe haholo tshibollo, mananeo a tobaneng le batjha le ditekgenoloji tsa ho kgothaletsa bophelo bo botle ba kelello le boitekanelo ya batjha ba sa leng

1. Department of Basic Education (2020). Report on the 2019 National Senior Certificate Examination. Available at: <https://www.education.gov.za/Portals/0/Documents/Reports/2019%20NSC%20Examination%20Report.pdf?ver=2020-01-07-155811-230>

banyenyane le batjha; ho thibelwa tshebediso ya dikgoka le tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi; ho fanwa ka ditshebeletso tse felletseng, tse nang le nyalano tsa bophelo ba tsa thobalano le peleho; ho etswa diteko le ho alafa batjha bakeng sa HIV le TB, le ho boloka bakudi ditshebeletsong tsa tlhokomelo ya bophelo ka ho tshehetsa tatello e ntlafetseng ya kalafo; ho kgothaletsa phepo e fanang ka bophelo bo botle le ho fokotsa ho nona haholo le ho matlafatsa batjha ba sa leng banyenyane le batjha hore ba kgone ho rerisana ka leano le mananeo a bophelo bo botle ba batjha. Lenaneo la mokga wa tsa bophelo la B'WISE Mobisite, le thakgotsweng ka 2017, ke sebaka sa mehlodi ya lesedi ya setjhaba se nehang batjha lesedi ka ditaba tse ngata tse fapaneng tsa bophelo bo botle. Saete ena e ya akaretsa, mme e dumella batjha ho botsa ka ditaba tsa bophelo bo botle le o fumana dikarabo ka potlako. Le ha ho le jwalo, matsholo a mang a shebaneng le mathata a amanang le bophelo a jwalo ka ditshwaetso tsa HIV, boimana ba batjha, tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka tsa thobalano le ka bong, le tshebediso ya dithethefatsi di bile le sephetho se itseng, jwalo ka ha diphephetso tse ngata di ntse di le teng mme di ntse di tswela pele ho eketseha.

Tsepaniso ya maikutlo ya Momahano ya Setjhaba le Kahio ya Setjhaba ke ho theha kopano moreroing o itseng bakeng sa ho fenya ditshitiso tse thibelang katleho le tekano. Ho nka karolo ha batjha le baahi ba naha haholo ke mohopolo o sebedisang mokgwa wa ho tliša diphepetso ho ba baahi ba naha 'ba ikemiseditseng ho sebetša' le 'ba nang le boikarabelo' ba amehang dipolotiking tsa ka mehla jwalo ka mekgatlong ya dipolotiki, ho vouta le diketsahalo tse ding tsa mmuso (Makoe et al., 2018). Ke yona ntho e entseng hore mmuso o tle le mohopolo le ho kengwa tshebeletsong ha Lenaneo la Ditshebeletso tsa Batjha tsa Naha (NYS) ka tshebedisano mmoho le baahi kle mekgatlo. Sepheo sa lenaneo ke ho kenya moya wa ditshebeletso le ho tiisetša boahi ba naha bo etsang hore o rate naha ya heno ka ho kenyetšetsa batjha diketsahalang tsa ditshebeletso tsa baahi ho ntlafatsa phano ya ditshebeletso, ho kgothaletsa momahano ya setjhaba le ho thusa batjha ba hlohang mesebetsi ho fumana bokgoni bo amanang le mesebetsi ha ba ntse ba ntshetsa pele semelo le bokgoni ba bona ba boetapele. Bakeng sa batjha ba sa sebetšeng hape ba se nang bokgoni, lenaneo le neha bankakarolo monyetla wa ho ithuta bokgoni ba botekgeniki bo hlokehang bakeng sa ho kgona ho fetela lefatšeng la mesebetsi, thuto kapa kgwebo. Pakeng tsa 2016/17 le 2018/19, lenaneo le fihletse batjha ba ka bang ka hodimo ho 127 000. Bakeng sa ho ntlafatsa kgokahano, mehlodi ya thuso le ho eketsa phihlelo ya Ditshebeletso tsa Batjha tsa Naha, ho ile ha hlalishwa Moralo wa Ditshebeletso tsa Batjha wa Naha mme ona wa amohelwa ke Kabinete.

Hape, mabapi le bonkakaro ba batjha dikgethong, ho bile le keketseho boingodisong ba batjha ba dihlopha tse fapaneng tsa dilemo dikgethong tsa bomasepala tse ileng tsa tshwarwa pakeng tsa 2006 le 2016, le dikgethong tse akaretsang tse ileng tsa tshwarwa pakeng tsa 2009 le 2014. Ho kgahlisang, dipalopalo tsa moraora tjena tsa Khomishene e Ikemetseng ya Dikgetho (IEC) di supa hore e bile bavouti ba batjha ba ka fetang 500 000 ba ingodisitseng, moo ba ka hodimo ho 81% e bileng ba ka tlase ho dilemo tse 30. Bakeng sa ho etsa bonnete ba hore batjha ban ka boetapele bakeng sa ho phethahatsa ponelopele ya Molaotheo, dibuka tsa mesebetsi le dibukana tse mabapi le Bili ya Boikarabelo, folakga ya Kopano ya Afrika (AU); folakga ya Afrika Borwa; le matshwa a naha di ile tsa hlalishwa mme tsa ajwa dikolong. Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso le ntse le le ka pelepele maitekong a kaho ya boitsebiso ba naha le ho kgothaletsa kopano. Le ha ho le jwalo, tsena e sa ntsane e le mehopolo ya bonkakaro ba batjha ka ha e sa kenyetsetse dikarolo tse semmuso le tseo e seng tsa semmuso ekasitana le dipolatelyo tsa dijithale tseo ka tsona batjha ba ka tsekang ditokelo tsa bona tsa boahi ba naha mmoho le maikarabelo a bona.

Ntshetsopele ya batjha was e ile ya kengwa ka ho latela pehelo ya Morero wa Ntshetsopele wa Naha o tsamaiswang hantle haholo o hokahanya ditheo tsa mmuso ho etsa bonnete ba hore ho ba le karabelo e tsamayang hantle haholo ya disebediswa tsa ntshetsopele ya batjha. Mokgeng wa batjha ditheo tse ikemiseditseng tse ileng tsa fana ka ditshebeletso haholo ho batjha tshehetsong ya ntshetsopele e felletseng, e nang le nyalano hape e tswellang ho batjha, di ile tsa thehwa haesale ho tlaha ka 1994, e leng: Khomishene ya Batjha ya Naha (NYC) le Dikhomishene tsa Batjha tsa Diprovense; Khansele ya Batjha ba Afrika Borwa (SAYC), e leng ona mekgatlo o okametseng mekgatlo ya baahi; Umsobomvu Youth Fund (UYF); Yuniti ya Batjha ka hara Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng; Ejensi ya Ntshetsopele ya Batjha ya Naha (NYDA); Diyuniti/dideske tsa batjha ditshiyeng tsohle tse tharo tsa mmuso; le Sehlopha sa Tshebetso ya Batjha Ofising ya Mopresidente (PYWG). Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng le tla ba le boikarabelo ba ho hokahanya le ho lebelo ho kengwa tshebeletsong ha Leano la Batjha la Naha la 2030.

Kgatelopele e entsweng ke ditheo the hlonngweng tsa ntshetsopele ya batjha e kenyetsetsa tlhahiso ya maano le mawa a ntshetsopele ya batjha bowemong ba naha le diprovense, tshehetso, kgothaletso, ho fana ka sebaka seo batjha ba ka nkang karolo ho sona tshebeletsong ya ntshetsopele, ho thehwa ha mesebetsi, ntshetsopele ya bokgoni, Tebello le Tekolo, ho kengwa tshebeletsong ha mananeo a batjha, le thero e kopanetsweng. Mesebetsi wa bohlokwa o phethilweng we bile wa tlhahiso ya Maano a Batjha a Naha 2009-2014 le 2015-2020, a ileng a tataisa bagkathatema ba ntshetsopele ya batjha ka dintho tse ka sehloohong tsa leano ka hara mokga. Qetellong, Moralo wa Tebello le Tekolo o hlalishitsweng bakeng sa ho sala morao kgatelopele ya ho kengwa tshebeletsong ha leano e beha mehato e sebedisitsweng ya ho lekola hore na diketso tsa ntshetsopele ya batjha di fihlela diphepetso tse labalabelwang le hore o hloka tatellano e nepahetseng ya ho kengwa tshebeletsong ha leano.

5. DIPHEPHETSO TSE TSWELLANG TSE AMANG BATJHA

Ka baka la dintlha tsa nalane le tsa ha jwale tsa kekelo, kahisano le moruo tse amang bongata ba malapa mona Afrika Borwa, batjha ba bangata ba tobane le tebetse ya diphephetso tse ka salwang morao ho ya fihla ho ditshabiso tsa aparteiti, ho lekalekane ho neng ho le teng, bofuma, kgethollo ka bong le kgethollo e nngwe. Ho se lekane hona ho bile le sephetho se sebe haholo hobane ntlha e nngwe e etella pele e nngwe hape. Mohlala, bofuma bo baka kgatello moyeng le phepo e sa lekanang mmoho le phihlelo e fokolang ya kgodiso ya bana dilemong tsa ho qala, ekasitana le lapeng, moo ho qetellang e bakile monahano o fokolang le diphepetso tse fokolang tsa boitshwaro, athe baneng e ama tshebetso ya bona sekolong e bake le le palo tse hodimo haholo tsa bao ba tlhelang sekolo. Bao ba tlhelang sekolo ha ba kgone ho ingodisa ditheong tsa thuto e phehameng athe hape ba fellwa le ke tshusumetso ya ho ingodisa dikholetjheng tsa Thuto le Thupelo ya Baahi moo ho qetellang ho Ba le menyetla e menyenyanane ya mesebetsi. Batjha ba qhwadileng ba tobana haholo le ditshita tsa thuto le menyetla ya mesebetsi maphelong a bona ka kakaretso.

1. <https://www.yes4youth.co.za/> (accessed on 18.03.2020)

2. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

5.1 Dikgahla tse hodimo tsa ba tlohelang dithuto tsa bona le palo e tlase ya ho sutha boemong ba sekolo ho ya ho ba mosebetsi

Kabelo e kgolo bofumeng, ho se lekane le tlhokeho ya mesebetsi hara batjha mona Afrika Borwa ke maemo a tlase a thuto le bokgoni bo fihletseng. Dipalopalo tsa semmuso di bontsha hore palo ya bao ba tlohetseng sekolo e eketsehile ho tloha ho Kereiti ya 9 ho ya hodimo, ya fihla ho palo e batlileng e etsa 12% ho dikereiti tsa 10 le 11 ka bobedi.³

Persente ya batjha ba dilemo tse 20 le ka hodimo ba neng ba se na thuto efe kapa efe e theohile ho tloha ho 11,4% ka 2002 ho ya ho 4,5% ka 2018, ha bao ba nang le bonyane mangolo a kereiti ya 12 e eketsehile ho tloha ho 30,5% ho ya ho 45,2% ka nako e tshwanang. Palo e batlileng e etsa karolo ya pedi ho tharo (persente tse 66.4) ya baithuti bana e ne e le maAfrika, 22.3 % e ne e le ba Basweu; 6.7 % e ne e le Makhalate mme 4.7 % e ne e le maIndia kapa maAsia. Batjha ba maAfrika haholoholo ba tinnngwe menyetla mekgeng ya bokgoni bot lase, e seng hobane ho na le kgaello ya bokgoni bo hlokehang le thuto e fokolang, empa hape hobane ba se na kapetlele ya kahisano e ka ba hokahanyang le mesebetsi.

Dikgahla tse ntlafetseng tsa ho nka karolo dikolong hangata di sitiswa ke thuto ya boleng bo fokolang le ho se tsamaelane ha ditseko tsa mmara le phephelo. Tsela ena ya bokgoni e na le ditshita tse ngata haholo tse kgellang tlase phihlelo e lekanang ya menyetla mebarakeng ya mesebetsi. Bokgoni ba hop bala le ho ngola boemong ba dikolo tsa poraimari di ka tlase ho palohare ya matjhabeng. Matshwao a tlase le dikgahla tsa ho atleha dithutong tase mmetse le saense Kereiting ya 12 di sitisa phihlelo ya thuto e phahameng, haholoholo bo-enjinere, Saense le Tshibollo.

E ka ba 52 % ya ba dilemo tse 24 ka hara naha ba qetileng Kereiti ya 12, le ha ho le jwalo, diphepho tsa boleng bo fokolang sekolong sa poraimari si bakile ho nka karolo hjo fokolang maemong a mang a sekolo. Dipalo tyse hodimo tsa baithuti ke tsa bao ba tlohelang sekolo sa sekondari ntle le ho fumana Setifikeiti se Phahameng sa Naha (NSC) kapa Kereiti ya 12, Thuto le Thupelo e Phahameng (FET), setifikeiti sa Thuto le Thupelo tsa Motheo tsa Batho ba Baholo (ABET). E ka ba palo e ka etsang 60% ya batjha ba Afrika Borwa ba tlohetseng sekolo pele ho Materiki (Kereiti ya 12) kapa ba hlolehleng dihlalobong tsa bona tsa materiki, mme ba sala ba se na mofuta ofe kapa ofe wa lengolo la thuto le amoheleng.⁴

Ha nak e ntse e ya, ke palo e nyenyane feela ya batjha ba qetang lengolo la Kereiti ya 12 mme ba nke dithuto le thupelo ya ka mora sekondari ho iphumanela bokgoni bo mahareng le ba profeshenale. Ka 2011, ke feela 31 % ya batjha e ileng ya qeta materiki wa bona.

Ho hlokeha mokgwa wa dintlha tse ngata bakeng sa ho matlafatsa thuto ya motheo, ho fokotsa sekgahla sa bao ba tlohelang sekolo le ho eketsa phano ya bokgoni ho baithuti. Ona o lokela ho theha ditsela tse sebetsang bakeng sa bao qetang sekolong ho fumana menyetla ya ho ithuta ya ka mora sekolo le ho etsa bonnete ba hore ba ntlafatsa sekgahla sa ho phetha thupelo tsa bokgoni, ha ho ntse ho rarollwa ka ho otloloha kgaello ya bokgoni le boiphilelo ba ho sebetsa bakeng sa batjha ba se ba se sekolong mmoho le batjha ba bang ba sa sireletsehang mme ba kotsing. Ho hlokeha menyetla ya thupelo e batsi ya bokgoni le tshehetso ya ditjhelete bakeng sa batjha ba nang le bokgoni bot lase ba thuto le ba tswang malapeng a nang le lekeno le tlase le le mahareng. Ho hlokeha tshehetso dikolong hore di fane ka thuto ya boleng bo hodimo ya bohlokwa bakeng sa ho ruta le ho ithuta.

Taba eo ho ntseng ho buuwa ka yona mabapi le Setifikeiti sa Thuto se Akaretsang se tla sebetsa jwalo ka kelo hloko ya semmuso ya ho phetha kereiti ya 9 ke ya bohlokwa haholo. Ho tshwanetswe hore ho buisanwe le batjha jwalo ka bakgathatema ho lekola sephetho se ka ba teng sa setifikeiti sena le ka moo se ka kgothaletsang baithuti ho tlohela sekolo pele ho nako e tlwaelehileng.

Ditlahiso tse latelang tse tswang diphehisong tsa setjhaba ka Leano la Batjha la Naha di bontsha dintlhakgolo tsa mehopolo ya ditaba tsa bohlokwa ka bakgathatema ba fapaneng:

“Phephetso e kgolo e amahangwang le karolo ya dipalopalo (tsa batjha) ke ya hore palo ya batjha ba kenang mamarakeng wa mesebetsi (mohlala, batjha ba 790,000 ba ngotseng dihlalobong ka 2019) e tswela pele ho ba ka hodimo ho palo ya menyetla e thehwang ke mekgwa ya mmuso le ya poraefete. Hona ho bolela hore mmuso o tshwanetse ho nahana ka ho kenella ho tla fihlela batjha ba bangata haholo ho ena le sehlotshwana feela sa batjha” (Tlahiso ka Civil Society Organisation)

5.2 Maemo a tlase a botsebi le botsebi bo sa tsamaisaneng

Mona Afrika Borwa, phethahatso ya mangolo afe kapa afe a thuto a ka mora sekolo a ntlafatsa menyetla ya ho kena mmarakeng wa mesebetsi, ho kenyeletswa moruong le phokotsong ya bofuma ha bokgoni bo bong bo kena dipakeng bona bo fokotsa ho se lekane moruong. Ke palo e nyenyane feela ya bao ba tswang sekolong ba ingodisang dikholetjheng tsa thuto le thupelo ya mosebetsi wa botekgeniki (TVET) kapa ba kgonang ho fihlela thupelo ya ka mora ho tswa sekolong. Le ha sekgahla sa ditheong tsa Thuto le Thupelo e Phahameng se eketsehile haholo, se ntse se eso lekane ka palo le boleng ba ho fihlela bokgoni bo hlokehang moruong. Ka 2018, ke feela 780 000 miliyone ya batjha ba Afrika Borwa e tla ngodiswa dikholetjheng tsa TVET ho ka selemong sa 2030, empa ke baithuti ba ka tlase ho ba ingodisitseng ha jwale. Hona ho bapiswa le palo ya baithuti ba neng ba ingodisitse diyunivesithing tsa naha ba ka bang miliyone e le 1 le persente e hodimo ya batjha ba sa keneng ditheong dife kapa dife tsa thuto e phahameng. Ho kenella ha leano ho tshwanetse ho eketsa palo ya ba ingodisang ditheong tsa Thuto le Thupelo e Phahameng.

Palo e fokolang ya thuto e phahameng e ama phephelo ya baithuti ba qetileng dithuto ba boemo bo hodimo hape ba nang le bokgoni. Phihlelo ya dithuto le thupelo ya ka mora sekolo e buletswe feela bao ba qetileng sekolo, mme bao ba fihlelang menyetla ena hangata ha ba eso ka ba lokiswa ka ho lekaneng bakeng sa mesebetsi ka baka la thuto le thupelo e fokolang eo ba e fuweng. Phephetso e tobaneng le thuto ya ka mora ho qeta sekolo ke ho batla ditsela tsa ho thusa bongata ba bao ba qetang dikolong ba tshwanelehang ho ka kena ka ho otloloha thutong tse phahameng kapa mesebetsing ho fumana bokgoni. Dipalo tsena tse hodimo tsa batjha ba tswileng

dikolong pele ho nako, ho eysa hore ba se ke ba ba le bokgoni ba profeshenale kapa ba botekgeniki, bo etsang hore ba se kgone ho fumana mesebetsi, mme e ka ba palo e ka etsang 60 % ya batjha ba hlokanang mesebetsi ba dilemo tse ka tlase ho tse 35 ba eso ka ba sebetse ho hang. Ntle le ho kenella ho shebileng ho hong ho itseng, ba tla dula ba ntse ba sa kenelletswe moruong.

Le ha mohjopolo le tlwaelo ya ntshetsopele ya batjha di kenelletswe dithutong tsa ntshetsopele ya batho mona Afrika Borwa, ho honenyane ho tsejwang ka batjha ba qhwadileng le hore na ba fetoha jwang ho tloha bongwaneng ho ya boholong. Ho tloha bongwaneng, batho ba qhwadileng ha ba na phihlelo e lekanang ya thuto mme ka hoo ba salla morao ka ntshetsopele ya bokgoni. Tekolo ya Baahi ya 2016 e fumane hore 7.7% ya baahi ba Afrika Borwa ba na le boqhwala bo itseng le palo e tlase ya boqhwala bo bang teng hara batjha batjha (pakeng tsa 2.6% le 3.4% hara batjha ba dilemo tse fapaneng). Ka hoo ho ba teng ha boqhwala naheng ho eketsehile hanyenyane ho tloha ho 7.5% ka 2011 ho ya ho 7.7% ka 2016. Leano bakeng sa bana ba qhwadileng ke thomo ya Lefapha la Thuto ya Motheo le Lefapha la Ntshetsopele ya Setjhaba. Le ha ho le jwalo, ha ba fihla boemong ba botjha ba ba le mathata. Afrika Borwa ha e na molao o mabapi le boqhwala mme batjha ba qhwadileng ba tobana le kgethollo mme ha ba kgone ho fumana thuto ya motheo. Bo bong ba boqhwala bo kenelletsang mathata a ho ithuta ha a utlwisiswe ka setso mme qetellong ho bake hore batjha ba bang ba qetelle ba feela lapeng feela mme ba sa nke karolo ka botlalo bophelong ba kahisano: ba sa ye dibakeng tsa thuto, ho ilo bapala, ho ikemela le ho ba batho ba mafolofolo a ho batla mosebetsi.

Leano la bana ba qhwadileng ke thomo ya Lefapha la Thuto ya Motheo le Lefapha la Ntshetsopele ya Setjhaba. Le ha ho le jwalo, ha bana bana ba fihla dilemong tsa botjha ba qetella ba ba le mathata ka mekgwatshebetso e leng teng. Bo bong ba boqhwala bo kenelletsang bothata ba ho ithuta ha bo utlwisiswe ka setso mme hoo ho qetelle ho bakile hore batjha ba bang ba patuwe malapeng a bona ba sa kene dikolo tsa thuto e ikgethang e ka ba matlafatsang hore ba ikemele mme ba kenye letsoho kgatelopele ya setjhaba.

Batjha ba hlalitse matshwenyeho a mabapi le ho qhellwa thoko ha batjha ba qhwadileng mananeong le diketsahalang tsa ntshetsopele. Ba boletse hore *“Batho ba qhwadileng ha ba tsotellwe dikolong le diyunivesithing,”* mme ho tshwanetswe hore ho *“ralwe mananeo a kenelletsang batjha ba qhwadileng,”* ekasitana le *“ho etsa bonnete ba hore ba kenelletswe mananeong ohle a ntshetsopele ya batjha le diphetohong mmoho le ho menyetla.”* Batjha le bona ba hlalitse taba ya hore maAfrika Borwa a mangata a tshwanela ho ithuta ka dipuo tsa bona tsa lapeng, jwalo ka ha diphuputso di bontshitse hore baithuti ba iketla haholo le ho sebetse hantle ha ba rutwa ka dipuo tseo ba di tsebang hantle.

5.3 Tlhokeho ya mosebetsi e atileng hape e amanang le batjha ekasitana le moya o tlase wa ho ba bahwebi

Tlhokeho ha mesebetsi, haholoholo hara batjha, e phatlaladitswe e le bothata ba naha ke Puso ya bo-6 ka sekgahla se hodimo moo tlhokeho ya mesebetsi ya batjha e hlalosewang ka ho sheba ka bobedi tseko le phepele. Maemo a hodimo haholo a tlhokeho hara batjha hangata a baka maikutlo a ho se kenelletswe le ho nyahama ka baka la diktkamora tse seng mlonate bophelong ba mmel; e le kelello, ho bakang saekele e soro haholo (De Lannoy, Graham, Patel & Leibbrandt, 2018). Bakeng sa hore naha e tlise diphetoho tse kgolo tse bonahalang, e lokela ho ela hloko mokgwa wa ho fedisa Bofuma bo Fetiswang Melokong e Mengata. Botjha ke bo bong ba maemo a bohlokwa a bophelo ao moo tshetsetso e ka tlisang diphapang tsena tsa bohlokwa. Tjhesheho e tswelang ya sepolotiki e ya hlokeha bakeng sa ho fokotsa tlhokeho ya mesebetsi ya batjha ka diphetoho tsa moruo le tse ding hape, ho etsa bonnete ba hore ho ba le diphetoho tse tshepisanang tsa nako e kgutshwane, e mahareng le e telele.

Ka ho ya ka diphetoho tsa Quarterly Labour Force Survey (QLFS) bakeng sa kotara ya ho qala ya 2020 tse ntshitsweng ke ba Statistics South Africa, sekgahla sa semmuso sa tlhokeho ya mesebetsi se ne se eme ho 30.1%, e leng sekgahla se hodimo haholo sa ho hloka mosebetsi haesale ka 2008. Ka kakaretso, tlhokeho ya mesebetsi e ntse e le ntho e hodimo haholo. Ho tshwenyang haholo, sekgahla sa tlhokeho ya mesebetsi ya batjha ba dilemong tse pakeng tsa 25-34 e ne e le palo e ka hodimo ho e menahaneng habedi ya sehlopha sa dilemo tse 45-54 (37.3% vs 17.5%). Ka ho ya ka StatsSA, kotareng ya ho qala ya 2020, sekgahla sa tlhokeho ya mesebetsi hara batjha ba dilemo tse pakeng tsa 15 le 24 e ne e le 59.0%. Tlhokeho ya mesebetsi ya batjha e fihlile maemong a mabe haholo mona Afrika Borwa mme e ntse e le e nngwe ya diphephetso tse kgolo tseo naha e tobaneng le tsona. Le ha tlhokeho ya mesebetsi ya batjha e se bothata ba Afrika Borwa feela, batjha ba Afrika Borwa ha ba sireletseha haholo ha ba bapiswa le ba lefatsheng lohle. ⁵ Tlaleho ya Spectator Index e beha sekgahla sa tlhokeho ya mesebetsi ya batjha ba Afrika Borwa hodimodimo lefatsheng. Ba bangata ba se ba bile le dilemo tse ngata ba hanwa ha ba batla mesebetsi, mme hona ho etsa hore ba tshwarehe hampe moyeng hape ho ama le dikelello tsa ba bangata.

Batjha ba bangata ba nyahamiswa ke mebaraka ya mesebetsi mme ha ba hahelle hodima bokgoni ba bona ka thuto le thupelo – ha ba sebetse, ha ba kene sekolo kapa ha fumane thupelo. Persente ya batjha ba dilemo tse 15–24 ba neng ba sa sebetse, ba sa kene sekolo kapa ba sa fumaneng thupelo we ne e eme ho 34.1% ka Q1 ya 2020. Hona ho emetse palo e ka etsang 3.5 miliyone ya batjha ba dilemo tse 15 ho isa ho tse 24. Hodima moo, ho na le ntho e tshwenyang e yang ka bong palong ya bao ba sa sebetse, ba sa keneng sekolo kapa ba sa fumaneng thupelo, e leng sekgahla se hodimo sa ba batshehadi ho ena le batjha ba batona. Ha ho bapiswa le Q4 ya 2019, persente ya batjha ba dilemo tse 15 – 34 baneng ba sa sebetse, ba sa kene sekolo kapa ba sa fumane thupelo se eketsehile hanyenyane ka 1.1 ho persente ya ho tloha ho 38.9% ho isa ho 41.7% ka Q1 ya 2020. ⁶ Ka kakaretso, dikgahla tse hodimo tsa tlhokeho ya mesebetsi di bonwa hara bao ba dilemo tse pakeng tsa 20-24 ba seng ba le nakong ya ho tloha boemong ba thuto ho ya mebarakeng ya mesebetsi, batjha ba batshehadi ba ka hodimo ho batjha ba batona, ekasitana le batjha ba maAfrika le Makhallate ka hodimo ho batjha ba Basweu le maIndia. ⁷

Batjha ba qhwadileng ba hlodisana bakeng sa mesebetsi e tshwannag le batjha ba sa qhwalang mme ha ho na mekgwa e ka kengwang

3. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

4. Branson, N., De Lannoy, A., & Kahn, A. (2019). *Exploring the transitions and well-being of young people who leave school before completing secondary education in South Africa*. NIDS Discussion Paper 2019/11. Cape Town: National Income Dynamics Study, University of Cape Town.

ya ho tshhehetsa ho kengwa tshhebetsong ha mokgwa wa khouta mabapi le dihlopha tse kgethuweng jwalo ka ha ho lohothwa Molaong wa Tekano Mesebetsing wa Nomoro ya 55 wa 1998. Menyetla ya mesebetsi hangata e bapatswa mehloding e tlwaelehleng ya lesedi mme ha ho elwe hloko bao ba nang le bothata ba ho utlwa kapa ho bona. Ka ha boqhwala ha se ntho e tlwaelehleng mesebetsing ho kenyelletsa le mokgeng wa mmuso, batjha ba bang le bothata ba ho bona, ho utlwa le ba qhwadileng mmeleng ha ba kgone ho hlophisana bakeng sa menyetla e leng teng ya mesebetsi. Boholo ba menyetla ya mesebetsi bo hloka di-CV tse thaepilweng ho sa elwe hloko bao ba sa kgoneng ho sebedisa matsoho a bona ho thaepa. Ho kengwa tshhebetsong ha mehato e tla etsa hore batjha ba qhwadileng ba kgone ho phela ka boikemelo le ho nka karolo ka botlalo ditabeng tsohle tsa bophelo ke ntho e lokelwang ho behwa ka sehloohong.

- a) Moruo wa Afrika Borwa o bile le ho theoha ha moruo haesale ka 2014, moo selemo le selemo kgolo ya moruo e bileng ka tlase ho 2%. Phokotseho ena ya lebelo e bakwa ke theoha haholo ha thepa ka 2011; phokotseho ya lebelo la tshhebetsong tsa ditjhelete tsa setjhaba le matsete ekasitana le menyenetsi ya bobodu ditheong tsa bohlokwa tsa mmuso e leng ntho e ntseng e tswela pele ho ba le ditlamorao tse seng monate ho batsetedi.
- b) Kgatelopele ntshetsopeleng ya moruo e sitiswa ke ho kengwa tshhebetsong ha ka mokgwa o fokolang ha leano la moruo, kgaello ya momahano le kgokahano ya moralo wa leano le ntseng le le teng. Mohlala, moralo wa moruo o moholo ha o fane ka tshheheto kgolong e tswelang mmoho le ho theheng mesebetsi. Sekgahla sa tswala se hodimo haholo, tshhebetsong ya ditjhelete ya mmuso ha e tsamaye hantle, dipoloko ka bobnedi mekga ya mmuso le ya poraefete di tlase haholo, mme hona ho sitisa kgolo.
- c) Lebelo le potlakileng la kgatelopele ya thekenoloji le bile le ditlamorao tse seng monate mesebetsing, haholoholo mekgeng ya tlhahiso ya moruo wa Afrika Borwa ka baka la tshhebetsong ya metjhini. Leqhubu la ha jwale la 4IR le fana ka monyetla le phephetso ka ha le na le bokgoni ba ho sitisa indasteri tsohle ka ho sebedisa metjhini e mengata, ho batla hore ho fetolwe dibopeho tsa mmaraka wa mesebetsi. Batjha ba bangata ha ba na bokgoni bo ka tsamaelanang le sebopeliso sa mmaraka wa mesebetsi se susumetswang haholo ke thekenoloji mme se itshetlehile haholo ho bokgoni bo hodimo. Tlhokeho ya mesebetsi ya batjha e boela e beha ka mosing ntshetsopeleng ya bokgoni bo hlokehang ho ntshetsa pele kgolo ya moruo

Ka ho ya ka Statistics SA, boholo ba batjha ba Afrika Borwa hangata ba wela hara se leng sa dihlopha tsena tse tharo: ba sa fumanang monyetla wa ho kena sekolo, ba hlokanang mesebetsi le bao ba ke keng ba kgona ho sebetse.⁸ Ekasitana le bona batjha ba nang le dilemo tse ngata tsa ho kena sekolo ha ba na menyetla e mengata ya ho hirwa ho ena le batho ba baholo ka baka la ho hloka boiphilelo ba mesebetsi. Ho lemohilweng ke hore batjha ba nang le mangolo a thuto tse phahameng ba ba le monyetla o ntlafetseng wa ho fumana mesebetsi ha thuto le bokgoni ba bona bo tsamaelana le ho hlokwang ke mmaraka wa mesebetsi. Ha ho nahanwa ka boemo ba ho tsetela setjhabeng ka thuto ya motheo le thuto e phahameng, batjha ba Afrika Borwa ba tswang ho mokgwatshebetso wa thuto ba se na bokgoni le bao ba nang le bokgoni bo sa hlokehang ka dipalo tse hodimo moruong le indastering ba tla una molemo ho mokgwa wa ho kenella o shebilweng haholo ha o ka kengwa tshhebetsong ka potlako ho thusa phihlelong ya bokgoni ba mesebetsing le bokgoni ba bohwebi.

Dipalopalo di supa bofalli ba ho tloha provenseng e nngwe ho ya ho e nngwe ha batjha ba dilemo tse pakeng tsa 15 ho ya ho 29 mme ba leba haholoholo ditoropong tse jwalo ka Gauteng le diprovenseng tse ding tse jwalo ka KwaZulu-Natal le Kapa Bophirima ba tswa haholo diprovenseng tsa mahaeng, Ba ilo batla menyetla e betere ya moruo, mesebetsi le bopjhelo bo ntlafetseng. Batjha ba bafalli ba tobana le dikotsi tsa ho qetella ba wetse bofumeng ba ditoropong ka baka la kgaello ya mokgwa wa tshheheto ya kahisano, ka hoo, ho tshwanetse hore ho be le ho kenella ho mafolofolo hore ho shebanwe le maemo a ikgethang, dikotsi le ho se sireletsehe ha bafalli ba sa leng batjha. Batjha ba basadi haholoholo ba maamong a seng matle, ka ha ho boheha ho na le kamano pakeng tsa boemo ba thuto le boemo bo felletseng ba ketsahalo ya bohwebi (TEA) – ka sekgahla sa TEA sa 67.4% bakeng sa bao ba qetileng dithuto tsa sekondari le ka hodimo ho moo; ha boemo ba TEA bakeng sa batjha ba basadi bao ba se nang thuto ke 4.4% (NYDA, 2018). Hona ho ba le kabelo e kgolo ho batjha ba banna hore ba be bahwebi ho feta batjha ba basadi.

Diphehiso tse latelang di tswa ditlhahisong tsa baahi ka Leano la Batjha la Naha di hlalisa dintlhakgolo tsa mehopollo e meng ya bohlokwa e tswang ho bakgathatema:

Ka bomadimabe, batjha le mokga wa di SMME ka kakaretso haesale o sokola ho fihlela ditjhelete tsa SEFA, ka baka la diqeto tse etsuwanang ke ba ka hodimo le dintho tse ngata haholo tse batlehang le ditokomane tse ngata tse lokelwang ho tlatswa tse batlang tjhelete e ngata haholo. Hona ho kenyelletsa ho fihlela diakhaontente ho ngola ditebello tsa ditjhelete le ho hlalisa diprojeke tse utlwahalang tse tla tisa dipoelo. Ka hoo, ditlhoko le dintho tse batlehang bakeng sa dikopo di lokelwa ho fetolwa. Tlhahiso e entsweng ke Masepala, 16 Tlhakubele 2020.

Hodima moo, leqhubu la ha jwale la 4IR le na le ditlamorao bokamosong ba mesebetsi ya batjha, mekgwatshebetso ya thuto le maano a indasteri. Le ha ho na le ditebello tsa ditshitiso tse kgolo sebopelohong sa mesebetsi o tlwaelehleng le ho ae be le molemo ha mokgwatshebetso hya thuto, ho na le kgetho ya ho theha mesebetsi. Ka hoo, ho na le tlhokeho hape ya ho bopa bokgoni ba Fourth Industrial Revolution (4IR) hara batjha ka ho tsamaisana le 'Industrial Internet of Things' ho ntlafatsa melemo ya 4IR. Tlhahiso e latelang ho tswa diphehiso tsa setjhaba ka Leano la Batjha la Naha e bontsha dintlhakgolo tsa mehopollo ya ditaba tsa bohlokwa ke bakgathatema ba fapaneng:

"Dikgatelopele le dintshetsopeleng tse hlophisitsweng jwalo ka 4IR di nka mesebetsi le ha re tshhehetsa mekgwa ya ntshetsopeleng ya thekenoloji le e nngwe hape, jwalo ka batjha re ka botsa ka ntshetsopeleng e re amang ka tsela e seng monate." Tlhahiso e entsweng ke mokgatlo wa batjha wa naha ka la 16 Tlhakubele 2020

Bothata ba COVID-19 hape bo mpefaditse boemo ba tlhokeho ya mesebetsi ya batjha mona Afrika Borwa. Moruo o ne o se ntse o le boemong bo seng botle ba kgolo, mme ho kginwa ha metsamao ya batho le ditshebetso, le ho fuwa maemo a tlase mekitlaneng,

ho ne ho na le kgonahalo ya ho sitisa ho thehwa ha mesebetsi le tswelopele haholoholo ya dikgwebo tse nyenyane le tse nyenyane haholo. Ka Phupjane 2020, dikhampani tse ngata di ne di ile tsa phatlatlatsa merero ya tsona ya ho fokotsa basebetsi ekasitana le dikgwebo tse ka tlasa mmuso, dikhampani tsa difofane le tsa kaho, boithabiso, di-indasteri tsa boikgathollo le tsa kamohelo ya baeti. Nqeng tse ding dikgwebo di kwalwa saruri. Dikgwebo tse nyenyane tseo dipelo tsa tsona di hlakotsweng ka botlalo di tla thefuleha le ho feta.

5.4 Diphetho tse fokolang tsa bophelo mmele le kelello, ho kenyelletswa le ditlamorao tse sa kgahliseng tsa sewa sa COVID-19.

Batjha ba phetseng hantle ba ka ba le bokgoni ba tlhahiso mme ba kenye letsoho kgolong ya moruo wa naha. Mona Afrika Borwa, ho bohlokwa haholo ho sebetsana le diphephetso tse tswelang tsa bophelo le boitekanelo ba batjha ho kenyelletswa mafu a tshwaetsang; Mafu a Fetiswang ka Thobalano (di-STI) le diphetho tse seng monate tsa bophelo ba thobalano le peleho (SRH); mathata a kelello le tshebetso e fokolang ka baka la tshebediso e isa lokang ya dithethefatsi, bofuma, kganelo le tshebediso e sa lokang; ekasitana le tshebediso ya dikgoka le ho lemala. Seo hangata e leng nnete ke hore tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi ka yona e ka ba ditlamorao tsa bophelo bo kulang ba kelello kapa letshoho. E nngwe ya dintho tse tshwenyang haholo tsa bophelo e sa natsweng ke *pulmonary tuberculosis* (TB), le ha e nkuwa e le e nngwe ya mafu a tshwaetsang a ka bolayang hara batjha. Ka ho ya ka Statistics South Africa (2018:40), ka 2016, lefuba e ne e le lona le sesosa se seholo sa ho bolaya dihlopheng tsa dilemo tse 15-24, mme hona ho etsa 7,0% ya ba hlokahele. Ho ile ha latela ka lefu la *human immunodeficiency virus* [HIV] (le ileng la bolaya batho ba ka etsang 5.7%). Le ha ho na le maemo a ntseng a theoha a boimana ba batjha jwalo ka ha ho ntse ho na le boemo bo hodimo ba HIV hara batjha mona Afrika Borwa, bona ba ntse ba le boemong bo hodimo. Ka ho ya ka United Nations Aids Agency, ka 2018, tshwaetso tse ntjha tsa HIV hara batjha ba basadi ba dilemo tse 15-24 di ne di le ka hodimo ho menahane habedi ho tsa batjha ba banna (ditshwaetso tse ntjha tse 69 000 hara batjha ba basadi, ha ho bapiswa le tse 25 000 hara batjha ba banna). Ka kakaretso, basadi ba bile le sekgahla se hodimo sa ho ba teng ha HIV ho wena le banna⁹. Ho ba teng ha HIV hara batho ba baholo ba dilemo tse 15 ho ya ho 49 mona Afrika Borwa e ne e le 20.6%, 26.3% hara basadi le 14.8% hara banna ka 2018. Ho se lekane ha HIV ka bong ho ile hwa ba hongata haholo hara batho ba baholo ba sa leng batjha ba dilemo tse 20 ho ya ho tse 24, mme e ne e menahane hararo hara basadi ho ena le banna. ⁹ Ho kena ha sewa sa COVID-19 ho entse hore batjha ba phelang ba na le HIV ba se ke ba sireletseha ho mafu a mang ao ba neng ba na le ona pejana.

Bopaki ba ditekolo tsa maemo a ha jwale a mmele, monahano le boitekanelo ba kelello a batjha a bontsha hore ho na le tshebediso e sa lokang e ngata ya dintho tseo ba tshepelang ho tsona tse ba etsang makgoba a tsona: dithethefatsi, jwala le kwae, moo jwala e bang bona bo sebediswa haholo ka tsela e sa lokang mona Afrika Borwa. Lefapha la Ntshetsopele ya Setjhaba le hlahitse Morero wa Naha wa Taolo ya Dithethefatsi e leng *National Drug Master Plan* (2013-2017), ekasitana le matsholo a naha a jwalo ka 'Ke Moja' ho thibela le ho fokotsa tshebediso e sa lokang ya dintho tse etsang hore o be lekgoba la tsona, moo ho kenella hona ho bileng le sephetho se senyenyane ho tsona. *Drug Master Plan* ya 2019-2024 e amohetsweng ke Kabinete e tshepitsitse ho tisa diphetho tse kgolo le dikgokahano tse ntlafetseng tsa ho fedisa bothata ba dithethefatsi le tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi hara batjha. Bothata ba dibaka tse sa lekanang tsa kalafo, ke ditsi tsa tshebetso ya kalafo tsa setjhaba tse leshome (10) feela tse leng teng naheng yohle, mme hona ho bolela hore batjha ba sa leng banyenyane ba amehang tshebedisong e sa lokang ya dithethefatsi ha ba fumana kalafo mme ba ka fetela boemong ba baholo ka diphetho tsa nako e telele hape tse ke keng tsa lokiswa tsa tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi. Ho na le ho kengwa tshebedisong ho fokolang ha Molao wa Thibelo le Kalafo ya Tshebediso e sa Lokang ya Dithethefatsi wa nomoro ya 70 wa 2008, haholoholo mabapi le mokgwa wa ho laola dibaka tse sa ngodiswang tsa kalafo ya tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi. Hodima moo, ho boima ho bona boholo ba sephetho sa ho kenella, ka baka la kgaello ya tebelo le tekolo e theilweng hodima data e arotsweng ka ho ya ka dilemo. Ho na le diphephetso tse ntjha tse tlalehwang le tse hlahellang tsa tshebediso ya dithethefatsi tse ntjha tse seng molaong, *cyber bullying* e eketsehileng le tshebediso e sa lokang ya thobalano ke batho ba sebedisang di-inthanete ka baka la keketseho ya ka moo batjha ba sebedisang inthanete ka teng. Molao wa Thibelo le Kalafo ya Tshebediso e sa Lokang ya Dithethefatsi wa nomoro ya 70 wa 2008 o ntse o fetolwa, mme ona o tla kgothaletsa thibelo le ho kenella ha bonako. Ho kengwa tshebedisong ho tla hloka hore bakgathatema ba jwalo ka diboto tsa taolo ya jwala tsa naha le tsa diprovense hore ba tsetele mananeong a ho fokotsa kotsi a tla ithuta ho tswa tshebedisong tsa ho kenella tse leng teng ho kenyelletswa le tseo tse kentsweng tlasa karabelo ya naha ya COVID-19.

Tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi e beha maphelo a batjha kotsing mme e ka ba le sephetho sa mathata a kahisano a jwalo ka tshebediso ya dikgoka, bonokwane le karohano ya malapa le batjha jwalo ka mahlatsipa le ba tloang molao ka ho sebedisa dikgoka. Batjha ba bangata ba feta tshebedisong ya dikgoka ba sa la benyenyane le ho ha ba se ba le batjha ba banyenyane mme hona ho ba ama ka mekgwa e fapaneng. Boiphihlelo ba bona bo bobela jwalo ka bana ba banyenyane bo etsa hore ba be le boitshwaro bo tletseng dikgoka mme dikgoka tsena di ba le ditlamorao tse mpe setjhabeng ka kakaretso. Hona ho bonahala ka tshebediso ya dikgoka ke batjha (ho lwana, ho kena maqulwaneng, boitsharo bo qobellang thobalano). Tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka bong GBV le ho bolawa ha basadi ke phephetso e ntseng e hola mme batjha e ba mahlatsipa le batlodi ma molao ka bobedi. Sewa sa tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka bong ke ntho e amang basadi ba sa leng batjha ka tsela e sa kgahliseng. Ka ho ya ka Letona la Mapolesa, ka Tlhakubele 2020, dinyewe tse tlalehuweng tsa Tshebediso ya Dikgoka ka ho ya ka Bong di ne di le 37% ka hodimo ho tseng neng di tlalehuwe ka 2019.¹⁰

Keketseho ya tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka bong le sekgahla sa tsgshebediso e sa lokang ya dithethefatsi di mpefatswa haholo ke maemo a COVID-19. Jwalo ka ha naha e behile maemo a thata a ho fokotsa ho hasana ha kokwanahloko, ho ile ha kwalwa le dikolo, ha sitiswa le diketsahalo tse neng di etsa lekeno mmoho le ditshebeletso tsa bohlokwa. Tsena tsohle di etsa hore basadi ba se ke ba sireletseha tabeng ya ho tshwarwa ka tsela e sa lokang ka tsa thobalano, peto, le balekane ba sebedisang dikgoka kgahlanong le bona. Ho ka nna ha ba hape le sekgahla se hodimo sa mafu a tlwaelehileng a kelello a jwalo ka kगतello moyeng, ho tshwenyeha le maemo

5. International Labour Organisation. (2019). Labour Market Access-a persistent challenge around the work. A study based on ILO's global estimates for youth labour market indicators.

6. Statistics South Africa. (2019). Quarterly Labour Force Survey Quarter 4: 2019. Available at: <http://www.statssa.gov.za/?p=12948>

7. Graham, L. & Matsheni, C. (2015) Youth unemployment in South Africa: Understanding the challenge and working on solutions. In De Lannoy, A., Swartz, S. Lake, L. & Smith C. (eds) South African Child Gauge 2015. Cape Town: Children's Institute.

8. <http://www.statssa.gov.za/?p=12362>

a tlase a boitshepo empa hangata ha a ke a utlwisiswa hantle ka hoot huso ha se hangata e fumanehang. Sekgahla se hodimo sa ho ipolaya (ho kenyelletswa le mehopolo ya ho ipolaya le maiteko a ho ipolaya) se tlalehuwe se le ho 12.8% ya 100 000 ka nngwe ka 2016.

11

Batjha ba se nang malapa, hangata ba bitswang 'bana ba seterateng' le bona ba tlisa matshwenyeho a amahangwang haholo le maemo a amalapeng a sa tseheletseng boitekanelo ba bana. Ho hlakile hore hona ho fumaneha haholo dibakeng tsa ditoropong, ho ena le dibakeng tsa mahaeng, moo ditlwaello tsa kahisano tsa baahi le moya wa Botho e leng dintho tse teng. Ditekanyetso tsa batjha ba hloka malapa di hodimo dibakeng tsa ditoropong ka ha batjha ba fallela ditoropong ba ilo batla menyetla empa be ba iphumana ba se na mang kapa mang wa lelapa haufi le bona ya ka ba thusang. Empa hape ke hobane ba bang ba ya ditoropong mme ba tswela pele ho tobana le bothata ba ho hloka malapa ka ha ba se na bokgoni ba tekgeniki kapa mohopolo wa hore ba batla ho etsa eng ditoropong, ka hoo ha ba fihla moo ba sokola ho utlwisisa seo ba ka se etsang le ho fumana bokgoni ba ho ba thusa ho etsa ntho eo. Hodima moo, taba ya malapa a qhalahaneng e bolela hore batjha ba bang ekasitana le bao ba belehuweng ditoropong le ba iphumana ba se na malapa hobane ha ba belehelwa lelapeng kapa ba hotse e le bana ba diterateng. Diphuputso ka ho hloka malapa di fumane hore ho na le palo e hodimo haholo ya boiphilelo bo bobe ka nako ya bongwana haholoholo ka nalane ya ho se holele lapeng kapa ho baleha lapeng.¹² Tsela e nngwe ya ho sebetsana le taba ena ke ho kopanya batjha ba hloka mahae le ho leka ho ba tsosolosa le ho ba fa bokgoni. Moralo wa leano o neha Lefapha la Ntshetsopele ya Setjhaba thomo ya ho hlahisa le ho thusa ka ho kengwa tsebetseong ha diprothokholo tse tshwanetseng mekgeng yohle e leng tse amanang le phokotso ya bofuma, matlafatso ya malapa, tshireletso ya bana le ntshetsopele ya batjha, ho etsa bonnete ba hore mananeo a thibelo le ho kennela ka potlako a kengwa tsebetseong mekgeng yohle.¹³ Dihlopha tse ngata tsa batjha ba sa sireletsehang tse jwalo ka tseo tse se nang bodulo bo lekaneng (ba hloka mahae le ba dulang mekhukhung) di hloka ho tsepamiswa ha maikutlo le tekolo, ditekole le kalafo ka nako ya sewa sa COVID-19.

5.5 Di-indasteri tse sa sebedisweng tsa setso le boqapi

Diketsahalo tsa dipapadi le setso di ka hlola baahi ba naha ba nang le biophelo bo botle hape ba mafolofolo, di kenye le moya wa ho ba motlotlo ka naha mme hoo ho kenye letsoho momahanong ya setjhaba le ho tlisa diphepo tsa kahisano le moruo. Mekga ena e na le bokgoni ba ho kenya letsoho kgolong ya moruo mona Afrika Borwa athe hape e ipiletsa haholo ho batjha ba Afrika Borwa. Ho tshwanetswe hore ho tsepamiswe maikutlo phihlelong ya boholo ba melemo ho tswa mananeong le mesebetsing e leng teng le e rerilweng ya dipapadi, boikgathollo, bonono le setso. Mekga ena e na le bokgoni ba ho hlahisa le ho hodisa bokgoni, ho fana ka mesebetsi le menyetla ya bohwebi mme de kenye letsoho kahong ya setjhaba hara batjha. Mekga ya dipapadi le boqapi e tshwanetse ho tsepamisa maikutlo hodima bonkakarolo bohle mme e shebe haholoo ditlhoko tsa batjha, haholoholo thutong le ntshetsopeleng ya bokgoni, ho theha menyetla ya mesebetsi le ho kgothaletsa bophelo bo botle naheng yohle. Seabo sa setso, ntshetsopele ya botjhaba le kgothaletso ya momahano ya setjhaba le di-indasteri tsa boqapi se hlahiswa ka botlalo dikarolong tsa dintho tse ka sehloohong tsa leano.

Sewa sa COVID-19 se senotse diphephetso tse ngata bakeng sa dinono le indasteri ya boqapi kaofela ha yona. Ba bangata ba bona ha ba na dikonteraka tsa mosebetsing, tsehetso ya ho fellwa ke mosebetsi, dipenshene le mekgwa e meng ya tsehetso.

5.6 Ho senyeha ha dikamano tsa batho le boahi ba baha bo mafolofolo

Batjha mona Afrika Borwa ba ba le boitsebiso ka hara tikoloho e rarahaneng ya masala a kgethollo e rerilweng le ho se lekane ka lehlakoreng le leng, le setjhaba sa ka mora demokrasii seo ba lebelletsweng ho sebedisa ditokelo tsa boahi ba bona ba naha ka lehlakoreng le leng. Ka ho ya ka Tekolo ya StatsSA ya Puso, Polokeho ya Setjhaba le Toka ya 2018/19 e ka ba batho ba ka hodimo ho ba robodi ho ba bang le ba bang ba 10 ba leng motlotlo kapa ba le motlotlo haholo ho ba maAfrika Borwa (Statistics South Africa, 2019). Setjhaba se tseba ka ho hlaka bohlokwa ba metheo e fapaneng ya demokrasii, ho kenyelletswa le dikgetho tse lokolohileng hape tse se nang leeme, tokelo ya ho bokana le ho ba le ditshupetso, ho rerisana ka demokrasii, boikarabelo dikgethong, bolokolohi ba ho hlahisa maikutlo a hao, le ho ba le mamello dipolotiking. Dikgetho tse lokolohileng hape tse se nang leeme e ntse e le mohopolo o nkelwang hodimo haholo wa demokrasii. Le ha ho le jwalo, batjha ba ikutlwa ba sa kenyelletswa, haholoho ka baka la sekgahla se hodimo sa tlhokeho ya mesebetsi le ho hloka bokgoni ba ho nka karolo moruong. Tekolo ya Puso, Polokeho hya Setjhaba le Toka e bontsha hore e batlile e ba 13% ya baahi ba naha ba Afrika Borwa ba ileng ba feta kgethollong dilemo tse pedi pele ho tekolo.¹⁴ Kgethollo ka borabe e bile ntho e etsahallang ba bangata baka etsang 6.8% ha a kgethollo ka baka la tshemamelo ya tsa thobalano yona e etsahetse ho bonyane persente ya 0.1%. Ho bohlokwa ho ela hloko hore persente e ka nna ba e hodimo dibakeng tse itseng tsa bodulo ha ho bapiswa le le ho ba teng ha yona naheng. Le ha ho le jwalo, ho ne ho se na data e lekaneng ho arohanya dihlopha tse fapaneng. Ka kakaretso, batjha ba bontsha maemo a tlase haholo a tshupo mmusong le ditshebeletso tseo mmuso o fanang ka tsona.

Bakeng sa ho sebetsana le diphephetso tsena tse ka hodimo, ho hlokeha leano le felletseng le shebaneng haholo le batjha, le tla ela holoko ho papafapana ha batjha; le tsepamisitseng maikutlo ntlafatsong ya mokgwa wa thuto; le eketsang bokgoni le menyetla ya moruo ho kenyelletswa le mesebetsi le menyetla ya bohwebi bakeng sa batjha; le sireletsang batjha ba sa sireletsehang bao ba qhwadileng, ba seng thutong, mesebetsing le thupelong; le kgothaletsang mekgwa ya ho phela bophelo bo botle bo thibelang ho nona haholo, mafu a fetiswang le a sa fetisweng mmoho le mathata a kellelo; le ho etsa bonnete ba hore ho ba le phihlelo ya lesedi le ditshebeletso tsa bong le peleho tse sa kgetholleng ka bong. Leano la Batjha la Naha la 2030 hape le tla fana ka moralo ho ditheo tsa puso, setjhaba, mekgwa ya poraefete le batjha maitekong a lona a ntshetsopele ya batjha ho kenyelletswa le matlafatso ya momahano ya setjhaba le nyalano setjhabeng.

Tshepo ya baahi ba naha ditheong tse fapaneng tse bang le kabelo boikarabelong, ho sebeletsa pepeneneng, ho nka karolo demokrasing le phihlelong ya toka e ntse e le ntho ya bohlokwa haholo ya setjhaba sa demokrasii seo ho sona ditho di tsehetsehang

9. South African National HIV Prevalence, Incidence, Behaviour and Communication Survey, 2018

maano a mmuso e be di kenya letsoho kahong ya naho ya habo bona, ho kenyelletswa le ho etsa dintho ka boithaopo. Le ha setjhaba se lahehelwa ke tshepo haholo mebusong yan aha lefatsheng lohle, ho na le matshwenyeho hape a hore le mona Afrika Borwa tshepo hodima mokgwatshebetso wa dipolotiki e ya e ntse e fokotseha. Hona ho ka amahangwa le bobedi ho hloleha ka sebele le ho bonwang ha mmuso, ho kenyelletswa le sekgahla se tsamayang butle sa ho sebetšana le bobodu. Kgaello e bonwang ya ho sebeletsa pepeneneng le ho hloka boikarabelo ke tsona dintho tse etsang hore batjha ba nyahame mme ba se nke karolo.

5.7 Ntshetsopele ya batjha e sa thusweng ka mokgwa o lekaneng mmoho le ditshebetso tse nang le dikgokahano tse fokolang

Ditherisano le batjha di hlwaile diphephetso tse ngata sebakeng sa ntshetsopele ya batjha. Hona ho kenyelletsa dikarohano pakeng tsa dibopeho tsa ntshetsopele ya batjha, ho se be teng bha dithomo tse hlakileng, le kgaello ya ho supa pakeng tsa dikarolo tsa dipolotiki le tsa tsamaiso tsa mosebetsi wa ntshetsopele ya batjha. Hape ho na le mehlodi ya thuso e sa lekanang bakeng sa ntshetsopele ya batjha, ho tswa mehloding ya ditjhelete le ya basebetsi. Le ha ho le jwalo, mosebetsi wa batjha haholoholo ke ho tsepamisa maikutlo phephetsong ya maikutlo a hore batjha ke tshitiso ya kgatelopele ya setjhaba. Mabapi le hona, lekala la mosebetsi ya batjha le tsepamisa maikutlo ntshetsopeleng e felletseng ya batjha ka ho ba tshehetsa hore ba fihlele ditlhoko tsa bona le bokgoni ba bona ho sa natswe diphephetso tseo ba tobaneng le tsona dilemong tseo tsa bona.

Le ha bokgoni ba batjha bo hahuwa ka mosebetsi ya batjha, karolo ena dula e ntse e sa tsejwe hape e sa elwe hloko, le ha e thuswa tlasa tshiya ya ho sebetša hantle haholo le karabelo ya disebediswa tsa ntshetsopele ya batjha. Mosebetsi wa batjha o hlahoswa jwalo ka diketsahalo tse batlang ho ba le tshusumetso ho batjha bakeng sa morero wa ho thusa le ho ntlafatsa ntshetsopele ya bona ka seko le ya setjhaba ka ho nka karolo ha bona ka boithaopo, mme o tlatselletsa thutong le thupelong ya bona ya semmuso, akademiki, kapa mosebetsi oo o ithutelang ona; mme ona ba o fuwa haholoholo ke mekgatlo ya mosebetsi ya batjha. Ho se be teng ha moralo wa molao bakeng sa mosebetsi ya batjha hape ke sekgeo se seholo ha ho shejwa diphephetso tse ngata tseo batjha ba tobaneng le tsona maphelong a bona, le jwalo ka malapa, maemong a baahi le a setjhaba. Diphuputso tse entsweng ke Hlagala (2012) di bua ka ho hlahella ha mosebetsi ya batjha jwalo ka karabelo ya mathata a kahisano a bakwang ke maemo a rarahaneng a kahisano le dipolotiki. Mabapi le hona, dikamano tsa basebetsi le batjha di hloka kutlwisiso e tebileng ya se etsahalang kahisanong le mekgwa e mengata e nang le tsepamiso ya maikutlo ya bohlokwa ya ho fetolela kutlwisiso eo ho ba tharollo ya mathata a batjha a kahisano.

Tsena tsohle di bile le sephetho sa poelo e hodimo le barupelli ba bangata ba nang le boiphihlelo bo bongata le lerato ba qetella ba tlohetse mosebetsi ona ba ilo ipatlela menyetla e betere. Hona ho bile le sephetho sa hore ho se ke ha rarollwa mathata a batjha a jwalo ka ho tlohela sekolo, tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi, ho kena bonokwaneng le ho hloka malapa. Batjha ba tshwanetse ho hlahisa bokgoni bot la etsa hore ba kgone ho feta boemong ba bongwana ho ya ho ba batho ba baholo ka katleho ka hara ditlhoko tsa bona tsa kahisano le moruo jwalo ka ho fanwa ka tsona ke leano le ntseng le le teng le ditlhopiso tse amohelehileng. Tokomane ya Ditherisano ya 1997 ya Thekolohelo ya Setjhaba e lothotha hore ho be le mokgwa wa thekolohelo wa ntshetsopele ya setjhaba oo ho ona basebetsi ba fapaneng ba ntshetsopele ya setjhaba ho kenyelletswa le basebeletsi ba batjha ba ka kenyang tshebetsong mefuta e fapaneng ya ditshebetso maemong a fapaneng a ho kenella bakeng sa ho rarolla mathata a kahisano a tla lekanya maiteko a ntshetsopele ya moruo.¹⁵ Mona Afrika Borwa, tshehetso ya ho etsa hore mosebetsi wa batjha e be wa profeshenale o qadile ho ya mafelonga bo-1980, mme mosebetsi wa batjha o ile wa kenyelletswa Leano la Batjha la Naha la 2015- 2020 jwalo ka mokgwa wa bohlokwa o nang le tshepo wa ntshetsopele ya batjha.

6. DIKAROLO TSE BEHWANG KA SEHLOOHONG KE LEANO

6.1. THUTO, BOKGONI LE MENYETLA YA BOBEDI E NANG LE BOLENG

Ka ho ya ka Leano la Batjha la Naha, ho tsetela basebetsing ke yona ntho ya bohlokwa haholo eo ho tsetela ha naha ho ka etsuwanng ho yona. “Ha ho na naha e kileng ya feta boemong ba ntshetsopele ka katleho hore e be e ho bo tswetseng pele hantle ntle le baahi ba rutehileng” (NDP, 2012). Thuto e tshwanetse ho dumella batjha ho bopa bokgoni ba bona. Leano la Batjha la Naha le beha ponelopele ya thuto ya Afrika Borwa ya hore ho ya selemong sa 2030 maAfrika Borwa a tshwanetse ho kgona ho fihlela thuto le thupelo ya boleng bo hodimo ka ho ya ka moo ho ka kgonahalang, e hlalise diphetho tse ntlafetseng haholo tsa ho ithuta. Tshebetso ya baithuti ba Afrika Borwa ditekong tsa maemo a amohelehileng a matjhabeng e thwanetswe ho bapiswa le tshebetso ya baithuti ba tswang dinaheng tsa boemo bo tshwanang ba ntshetsopele. Mokgwatshebetso wa thuto o lokela ho shebana le dihlopha tse fapaneng mme o hlalise batho ba nang le bokgoni bo hodimo bo tla tshwaneleha ditseking tsa mmara ka wa mosebetsi.

Baithuti a atlehileng ho fumana mangolo a bona a thuto ho tswa diyunivesithing le dikholetjheng tsa Afrika Borwa ba tshwanetse ho ba le bokgoni le tsebo ya ho fihlela ditlhoko tsa ha jwale le tsa nakong e tlang tsa naha ekasitana le ditlwaelo tsa moruo tsa lefatše lohle, ho kenyelletswa le diphetho tse phetohang tsa mmara ka wa mosebetsi jho tswa ho 4IR. Bokgoni bo jwalo bo lokela ho kenyelletsa ho itokisetša mosebetsi, bokgoni bo bonolo, ba botekgeniki le ba bohwebi. Mokgwatshebetso wa thuto o tla ba le seabo sa bohlokwa sa ho hahla setjhaba se akaretsang, se fanang ka menyetla le ho kgothaletsa maAfrika Borwa ohle ho fihlela bokgoni bohle ba bona, haholoholo bao ba neng ba tinngwe menyetla nakong e fetikleng ke maano a apartei, e leng batho ba Batsho, basadi le batho ba qhwadileng. Dintho tse shebilweng haholo tse behuweng bakeng sa ponelopele ena di kenyelletsa mokgwa wa TVET tse akaretsang palo e ka bang 25 % ya batjha ba dilemo tse tshwanetseng, ho bolelang keketseho ho tloha palong ya ha jwale ya 705 397 ka 2016 (Lefapha la Thuto le Thupelo e Phahameng, 2018) ho ya ho 2.5 miliyone ya batjha ba Afrika Borwa ka 2030. Thuto e phahameng le palo y aba nkuwang thutong e phehameng ho ntlafetse haholo. Ho na le kgatelopele e bonahalang boingodisong ba mananeo a botekgeniki le

10. <https://www.dailymaverick.co.za/article/2020-04-09-is-gender-based-violence-not-a-serious-and-violent-crime-minister-cele/#gsc.tab=0>

11. <https://www.businesslive.co.za/bd/national/health/2019-09-09-sa-men-four-times-more-likely-to-commit-suicide-than-women-who-report-finds/>

12. Herman, DB, Susser, ES, Struening, EL & Link, BL, 1997. Adverse childhood experiences: Are they risk factors for adult homelessness? American Journal of Public Health 87(2), 249–55. www.ajph.org/cgi/reprint/87/2/249

13. Mokomane, Z. & Makoae, M. 2015. An overview of programmes offered by shelters for street children in South Africa. Child & Family Social Work. <https://doi.org/10.1111/cfs.12251>

bokgoni bo mahareng ho jwalo ka ba mesebetsi ya matsoho.

Afrika Borwa e hloka basebetsi ba nang le bokgoni bakeng sa ho nyolla kgolo ya moruo. Bokgoni bona bo kenelletsa ba-enjinere, diprofeshenale tsa bophelo dikarolong tse fapaneng tsa tshebetso hore ba fane ka tlhokomelo e nang le boleng ya bophelo, bafuputsi le baqapi hore ba be le seabo sa bohlokwa sa ho bopa dihlahiswa tse ntjha, mesebetsi e metjha le ditsela tse ntjha tsa ho hlahisa dihlahiswa tse leng teng ha jwale ka theko e tlase hape ka tsela e tsamayang hantle haholo, ho kenelletswe le phano ya ditshebetso tsa setjhaba.

Bakeng sa ho fihlela maikemisetso ana, kgodiso le thuto ya bana dilemong tsa ho qala, thuto ya motheo, mokga wa thuto le thupelo ya ka mora sekolo di tshwanela ho ntlafatsa tekano phumanong ya diphetho tsa thuto le thupelo ya boleng ekasitana le ho sebedisana le mekga ya ntshetsopele ya kahisano le toka phanong ya menyetla ya bobedi e tsamayang hantle haholo bakeng sa batjha ba leng kotsing. Mafapha ohle a mmuso ho kenelletswe bomasepala ba tshwanetswe ho ba le mananeo a ho ithuta mosebetsing, a lokelwang ho lebelwa ka ho ya ka dipalo, ho akaretsa le boleng. Ho fetoha ho tlhoa thutong ho ya boemong ba ho fumana lekeno e tshwanetse ho ba ntho e bonolo, e le hore kabo ya dipalo tsa baahi e ka unwa ke naha.

Ka nako ya ditherisano, batjha ba ile ba hlahisa maikutlo a bona ka mokgwatshebetso wa ha jwale wa thuto oo ba o hlalositse o haella dintho tsa bohlokwa tsa lenanethuto mme o sa kenelletse dihlopha tse ding tsa batjha.

Ho kenella ho sisingwang:

6.1.1 Ho etsa bonnete ba hore ho ba le phihlelo e akaretsang ya ditsha tse nang le boleng tsa Ntshetsopele ya Bana Dilemong tsa ho Qala (ECD) le mananeo a ho ithuta bakeng sa bohle

- Ho matlafatsa le ho lebelwa phihlelo e tlamang ya thuto ya Kgodiso ya Bana Dilemong tsa Ho Qala.
- Dintlafatso tse hlophisitsweng tsa ho tliša boleng sa ho kwala sekgeo se pakeng tsa dikolo tsa mmuso le tsa poraefete.
- Dikolo di tshwanetse ho fana ka mehlodi ya thuso le tshehetso e hlokehang ho baithuti ba qhadileng hore ba nke karolo diketsahalang tsohle sekolong le ho ithuta.
- Puo ya Matsoho le Mongolo o Balwang ka Menwana (Sign Language and Braille) di lokelwa ho kengwa thutong bakeng sa bohle, mme di qale boemong ba ECD.
- Ho qalwe lenaneo la polokeho dikolong ho etsa bonnete ba hore ho ruta le ho ithuta ha di sisitise ke mofuta ofe kapa ofe wa tshoso, kotsi kapa merusu.

6.1.2 Ntshetsopele ya matitjhere le tekolo ya lenanethuto bakeng sa ho kgothaletsa tharollo ya mathata, bokgoni ba ho fumana mesebetsi, bohwebi le ho fetohela ho 4IR

- Ho qoba diphetoho tsa ka potlako tsa lenanethuto bowemong thuto ya motheo.
- Mokgwa wa thuto le moralo wa ditlhalobo di lokelwa ho lekolwa botjha ho kenelletswe klenanethuto le fihlelang maemo a amoheleng a matjhabeng, ho akaretswe le 4IR mme le be le tshebediso e kgonahalang ditlhokong tsa moruo tsa naha.
- Ho rupellwe matitjhere ka mekgwa ya ho ruta ya sejwalejwale, e thehilweng thekenolojeng.
- Ho hohelwe le ho thaotjha batjha ho kena profesheneng ya ho ruta.
- Ho kengwe tshebetso le ho matlafatsa thupelo ya bokgoni bakeng sa batjha dikarolong tsa 4IR tase jwalo ka: *reverse engineering of smart cars; 3D printing; artificial intelligence; robotics; autonomous vehicles; nanotechnology*; bayothekenoloji; inthanete ya dintho; *quantum computing; virtual network of choice; virtual broadcasting services*; mehlodi ya ditaba e bonwang le marangrang jj. Jwalo ka ha ho hloka ke indasteri.
- Ho fetohela nakong ya 4IR ka ho ntlafatsa phihlelo ya broadband le Wi-Fi bakeng sa ho hokelwa ho inthanete ho etsa hore ho kgonahale ho ruta ka khomphutha le ho sebedisa inthanete ho kenelletswe le dikolong tse hare mahaeng, malapeng le baahing.
- Thekenoloji e nngwe le e nngwe e tlišwang ka hara naha e tshwanetswe ho etswa hore e tsamaelane le tikoloho ya Afrika Borwa ho boela e ntlafatsa ho ba teng ha bokgoni ka hara naha.
- Ho kenya ka mekgwa wa diphetoho dithuto tse kgonahalang tse jwalo ka tsa bohwebi le e-commerce, temothuo, dikhomphutha, kgwebo tsa ditjhelete le dipeeletso, moru wa temo, bokgoni ba botekgeniki le mesebetsi ya matsoho (artisanship).
- Baithuti bohle ba Afrika Borwa ba tshwanetse ho ithuta histori, ho nahana ka mekgwa o hlokolosi, ho sebdida dikhoutu, bokgoni ba tsa bophelo, dikgokahano, le dipuo tsa lehae.
- Dikolo tse dibakeng sa mahaeng di tshwanetse ho sebedisa mobu wa lehae bakeng sa thupelo e sebetsang kapa boiphihlelo ho tsa temo, moo balemi ba sebaka bat la sebetsa jwalo ka barupelli.
- Dikholetjhe tsa TVET le tsa Thuto le Thupelo ya Baahi (CET) di tshwanetse ho fana ka mananeo a eketsehileng a tshebetso a tsamaelanang le, hara tse ding, *Continental Strategy for Technical, Vocational Education and Training to Foster Youth Employment* (African Union, 2018), phihlelo ya bokgoni e jwalo ka ho rupella di-artisan le dithekenishiene ke ntho ya mohlokwa bakeng sa ho hodisa moruo. Phano ya bokgoni bona e tshwanetse ho ba karabelo ho ditseko tsa indasteri le ditlhoko tsa naha tsa ntshetsopele.

6.1.3 Ho kenya tshebetso mananeo a ka pejana a ho kenella a tsebo e akaretsang bakeng sa ntshetsopele e tsamayang hantle haholo ya batjha

- Lefapha la Thuto ya Motheo le lokela ho eketsa ho kenella ho se ntseng ho le teng o jwalo ka thuto ya dithaka; mananeo a

14. <http://www.statssa.gov.za/publications/P0340/P03402019.pdf>

Tlhokomelo le Tshehetso bakeng sa Ho Ruta le Ho Ithuta bakeng sa ho tshehetsa baithuti ba sokolang ho kenyelletswa le dipalangwang tse bolokehileng hape tse tshwanetseng bakeng sa dikolo tse dibakeng tsa mahaeng le baithuti ba qhwadileng.

- b) Mafapha a Ntshetsopele ya Setjhaba, Thuto ya Motheo, le Dipapadi, Bonono le Setso, a tshwanetse, ka tshebedisano le baahi le mekgatlo ya dikereke, e rale le ho kenya tshebetsong mananeo bakeng sa bana le batjha ho tliša boitshepo, ditokelo le boikarabelo, ho ntse ho matlafatswa boithompho. Mananeo ho tshwanetswe hore ho fanwe ka ona ka mananeo a tlhokomelo ya ka mora nako a ntlafatsang tshebetso ya ho ithuta le ho lwantsha tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi.
- c) Mananeo a ha dikolo di se di tswile ho ka fanwa ka ona ke batjha ba seng ba qetile sekolo, hangata ka boithaopo kapa jwalo ka thuso ya setjhaba. Diketsahalo tseo ho ka fanwang ka tsona di ka kenyelletsa ho ruta, ho tataisa, bokgoni ba bophelo le mananeo a boetapele, ho tataisa ka boithutelo le di-expo, le bonono, dipapadi le boikgathallo.
- d) Ho kengwe le ho kgothaletsa thuto le thupelo tsa bohwebi dikolong ho thusa ho ntshetsa pele setjhaba le dibaka tsa bohwebi.

6.1.4 Ho fana ka menyetla ya bobedi ho thusa ho phetha le ho hlophisa botjha ditheo tsa thuto

- a) Lefapha la Thuto ya Motheo, ka tshebedisano le bafani ba poraefete le baahi (haholoholo mekgatlo e etelletsweng pele ke batjha) ba tshwanetse ho tshehetsa baithuti ba hlohang monyetla wa bobedi wa ho pasa materiki. Diprojeke tsa ho ngola materiki hape di lokelwa ho tshehetswa di phatlalatswe e le hore batjha ba leng baahing ba tsebe hore ba ka fumana mangolo a thuto ka dikholetjhe tsa baahi le ditsi tsa thuto le thupelo ya batho ba baholo.
- b) Mafapha a Thuto e Phahameng, Saense le Tshibollo a tshwanetse ho neha batjha ba tswileng ditheong tsa thuto e phahameng ka tlasa mabaka a sa amaneng le ho ithuta, monyetla wa ho phetha thuto ya bona ho etsa hore bat ba ba kgone ho hlophisana le bona mmarakeng ya mesebetsi e bulehileng.
- c) Batjha bohle ba tshwanetse ho fihlela ditsela tse ngata tse tshehetsang dintlha tse ngata tsa ho tswa ho leba thupelong ya botekgeniki, ntshetsopeleng ya kgwebo le thuto e phahameng. Bakgathatema ba bohlokwa (DBE & DHSI) ba tshwanetse ho hlahisa leano la ho etsa bonnete ba hore ho ba le phatlalatso e hlakileng pakeng tsa dikolo, ditsi tsa thuto le thupelo ya batho ba baholo, dikholetjhe tsa baahi, dikholetjhe tsa TVET, diyunivesithi le bafani ba bang ba thuto le thupelo. Hona ho tla dumella mekgwa e fapaneng, eo e seng ya kgale empa e ananetsweng ya ho fihlela thupelo.

6.1.5 Ditataiso tsa boithutelo ba tsa botekgeniki, thekenoloji le mekga ya tlhahiso ya moruo mmoho le tshehetso e tswellang bakeng sa bao ba batlang mesebetsi

- a) Mafapha a Thuto ya Motheo, Mesebetsi le Tshebetso le Thuto e Phahameng, Saense le Tshibollo, le NYDA a tshwanetse ho etsa bonnete ba hore baithuti bohle ba fumana lesedi le mabapi le boithutelo le nang le boleng le tataiso e lekaneng ya boithutelo. Dipontsho tsa boithutelo di tshwanetse ho fana ka lesedi ka menyetla ya thupelo haholoholo bakeng sa bokgoni bo hlokehang mekgeng ya tlhahiso ya moruo (temo, bonono ba tshibollo, bohwebi, tlhahiso, bohahlaudi) mme ho rerwe le dikamahano le mmaraka o fetohang wa mesebetsi.
- b) Ditataiso tsa boithutelo di tshwanetse ho qala mathwasong mme le boqhwalaba bo akaretsang e le hore batjha ba kgone ho kgetha dithuto tse nepahetseng tse tla tsamaelana le boithutelo boo ba bo kgethileng.
- c) Ho tshwanetswe hore ho fanwe ka data ya mahala letsatsi le letsatsi le diwebosaete tse sa lefelloweng tsa thuto ka potlako ke bafani bohle ba ditshebetso tsa inthanete ho thusa batjha ho fihlela thuto le menyetla ya ho hatela pele.

6.1.6 Ho eketsa menyetla ya thupelo ya bokgoni ba ka mora sekolo bakeng sa bohle

- a) Seterekeng ka seng ho tshwanetse hore ho be le sekolo se phahameng sa Thupelo ya Botekgeniki le Mesebetsi e leng TVET.
- b) Ho tshwanetswe hore ho thehwe dikolo tsa temo tse nang le bokgabane le dikholetjhe provenseng ka nngwe le Makala a tsa temo a kengwe le/kapa ho matlafatswa diyunivesithing le dikholetjheng tsa TVET.
- c) Diakademi tse ntjha tsa ntshetsopele ya bokgoni, hape tse seng di itokiseditse bakeng sa dikhomphutha tse dumellang mananeo a makgutshwane le a nang le bokgoni bo matla bakeng sa batjha di lokela ho thehwa. Hore motho o dula hokae kapa o maemong afe ha ho a tshwanela ho ba tshitiso ya phihlelo ke batjha.
- d) Mmuso o tshwanetse ho atolosa ho kengwa tshebetsong ha thuto ya mahala le ho ntlafatsa tshebetso e ntle hape e nang le bokgoni ha Sekimi sa Naha sa Thuso ya Baithuti ka Ditjhelete (NSFAS).
- e) Tlhahisoleseding e mabapi le menyetla ya thuso ya ditjhelete e lokela ho fuwa baithuti bohle le ditheo tsa thuto ka mekgwa e fapaneng ya mehlodi ya lesedi.
- f) Lefapha la Thuto e Phahameng, Saense le Tshibollo le tshwanetse ho hlahisa morero o felletseng mabapi le sekoloto sa nakong e fetileng hobane hook e phephetso ho baithuti ba bangata.
- g) Ditheo tsohle tsa ka mora sekolo di lokela ho akaretsa, ho etsa bonnete ba hore ditokelo tsa baithuti ba qhwadileng tsa thuto di a sireletswa. Dikholetjhe tsa TVET haholoholo di tshwanetswe ho etsa hore di fihlelwe ke batho ba qhwadileng. Mathiriele ya thupelo le ho ithuta ditheong tsa ka mora sekolo di lokela ho kenyelletsa baithuti ba sa boneng le ba sa utlweng, ho kenyelletswa le methiriele ya laeaboraring.
- h) Lefapha la Thuto ya Motheo le lokela ho potlakisa kengwa tshebetsong ha Tokomane ya Ditherisano (White Paper) tse mabapi le Thuto ya Ditlhoko tse Ikgethang ho etsa bonnete ba hore ho ba le phihlelo e lekanang hape e tswellang ya thuto bakeng sa batjha ba qhwadileng.
- i) Ho tshwanetse hore ho thehwe dikamano pakeng tsa dikholetjhe le kgwebo hore di etse bonnete ba hore ho ba le mekgwa o sebetsang hantle haholo wa ho tswa bakeng sa baithuti ba tlohang ditheong tsa thuto ho ya dibakeng tsa ho sebetsa kapa ha ba phethile dithuto.
- j) Batjha ba seng ba qetile mangolo a bona a thuto dikholetjheng tsa TVET le Ditheong tse ding tsa Thuto e Phahameng ba lokelwa ho tshehetswa hore ba kgonwe ho kengwa horee ba phethe dithuto kepa thupelo ya bona mesebetsing.

15. Dutschke, M. (2008) Developmental social welfare policies and children's right to social services. *South African Child Gauge – 2007/2008*. Children's Institute. University of Cape Town.

- k) Lenaneo la thupelo ya mosebetsi ditshebeletsong tsa mmuso le tshwanetswe ho atoloa mme le etswe hore le tsamaelane le ditseko tsa mmara wa mosebetsi. Mafapha a mmuso, diprovense le bomasepala a tshwanetswe ho kotjwa ho amahanya mananeo a ona a tyhupelo mosebetsing le mawa a bona a ntshetsopele ya basebetsi ba bona le ho hloma databaseise e kgemang le dinako ya sehlopha sa ditalente seo ho tla thaotswa ho tsona ha dikgeo tsa mosebetsi di hlaha. Bomasepala le dikhampani tse ka tlasa mmuso kapa di-ejensi di lokela hjo hlahisa mananeo a ho ithuta mosebetsing le a bao ba sa tswa fumana mangolo a thuto e phahameng jwalo ka karolo ya mawa a matlafatso ya batjha ka kakaretso.
- l) Seabo sa dikgwebo tsa mmuso tsa ho rupella di-artisan le diprofeshenale tsa dithekenishiene se tshwanetswe ho atoloa. Morero wa Ntshetsopele ya Bokgoni wa Naha (NSDP) wa 2030 o tshwanetswe ho kengwa tshebetsong, ho etswa bonnete ba hore mekga ya poraefete e fana ka thupelo mosebetsing.
- m) NSDP e tshwanetswe ho kengwa tshebetsong mme boikarabelo ya basebedisani bo lokelwa ho lebelwa ho etsa bonnete ba hore ho theha mosebetsi wa batjha ho a eketseha mmoho le ho ntlafatsa tlhahiso ya moruo.

6.2 HO FETOLWA HA MORU, BOHWEBI LE HO THEHWA HA MESEBETSI

Tlhoheho ya mosebetsi haesale e ntse e le hodimo le pele ho sewa sa COVID-19. Lenane la 2020: Q1 GDP data le Quarterly Labour Force Survey ya yona nakong eo, di supile hore sewa se ile sa baka hore tlhoheho ena ya mosebetsi e be mpe le ho feta. Mopresidente wa Afrika Borwa o ile a ngola ka Phupjane 2020 hore, “ho na le dinako tse boima tse ka pele ho rona. Ha ho na mekgwa ya ho kgaoletsa ra etsa dintho ka potlako, re tshwanetse ho etsa seo re se etsang ka sebele, haholoholo ka nako e tla hlokeha hore moruo wa rona o hlaphohelwe.” Mehato e sisingwang mona ka tlase e ikemiseditse ho etsa bonnete ba hore ntshetsopele ya batjha ha e behelwe ka thoko jwalo ka ha naha e ntse e hlaphohelwa bothateng ba sewa sa coronavirus.

Leano lena le qala ka ho ipiletsa hore ho be le mehato ya diphetolo tsa moruo tse tla etsa bonnete ba hore ho ba le tsela e akaretsang haholo ya moruo o moholo. Mehato yohle ya ho pholosa moruo e lekola ho beha batjha bohareng, ho kenyelletswa le tshusumetso e ngata haholo ya meralo ya motheo eo maikemisetso a yona e leng ho theha mosebetsi ka bongata. Batjha ba se ba itokiseditse mme ba kgona ho nka karolo diprojekeng tse lohothwang tsa potlakiso ya meralo ya motheo tsa metsi, dipalangwang, enejji, dibopeho tsa motheo tsa dijithale, bodulo ba batho le temo, ka bobedi mohopolong, tsamaisong ya projeke, phepelong le tshebetsong. Leano hape le ipiletsa ho mokga wa poraefete ho ba le tshebedisano bakeng sa ho theha mosebetsi ya ho thusa ho rarolla bothata bona bo ntseng bo tswella pele ba tlhoheho ya mosebetsi ya batjha.

Puong ya hae e mabapi le Boemo ba Naha ya 2020 (SONA 2020), Mopresidente o ile a bua hape ka boitlamo ba mmuso ba ho fokotsa tlhoheho ya mosebetsi batjheng ka ho kenya tshebetsong Leano la Ho Kenella la Mopresidente bakeng sa Ho Theha Mosebetsi bakeng sa batjha e leng **Ho Kenella ha Ofisi ya Mopresidente Mosebetsing ya Batjha (PYEI)** – le tla bopjwa ka diketso tse tshelletseng tse ka sehloohong dilemong tse hlano tse tlang. Ona ke morero o moholo haholo hape o felletseng wa ho rarolla tlhoheho ya mosebetsi ya batjha mona Afrika Borwa nalaneng ya demokerasi. Ka hoo PYEI ena e lokela ho etsa bonnete ba hore ho ba le ntshetsopele e nang le momahano bakeng sa batjha, ekasitana le menyetla e bonahalang.

Thuso ya setjhaba se mathateng ka baka la COVID-19, e leng COVID-19 Social Relief e tshwanetswe ho kengwa tshebetsong ho tshetsetsa batjha jwalo ka ha ba fetohela boemong ba ho sebetse kapa ho ba bahwebi. Lefapha la Mosebetsi, le sebetse mmoho le kgwebo, le lokela ho tla le ditshisinyo tsa ho sireletsa mosebetsi e kotsing ka baka la 4IR.

6.2.1 Ho kenya tshebetsong ho behetsweng ka thoko bakeng sa mekga ya batjha yohle

- a) Mmuso o tshwanetse hop kenya tshebetsong le ho lebelala 30% e b ehetsweng ka thoko bakeng sa mosebetsi ya batjha mekgeng e shebilweng haholo e nang le bokgoni ba ho nka ba bangata, e jwalo ka ya Temothu, Tlhahiso, Bohahlaudi, Moruo wa Mawatle, Moruo wa Tshibollo, Moruo wa Temo, le Moruo wa Dikgwerekwere.
- b) Taba ya ho batla boiphihlelo ha motho a kena mosebetsing e lokelwa ho hlakolwa mme ho kengwe mokgwa o tla lebelala le ho etsa hore batjha ba kgone ho kena mebarakeng ya mosebetsi.
- c) Mosebetsi le Bohwebi ba Batjha ke dintho tse lokelwang ho phahamiswa jwalo ka ntlha ya bohlokwa ya ho thusa ka boomo ho hirwa ha batjha maemong a Naha, Diprovense le Lehale.
- d) Mmuso, o tshwanetse ho sebedisa tshebetso tsa ho reka le ho kenya tshebetsong mme lebele sa bonyane ba tlhoheho ya 30% batjha jwalo ka karolo ya Moralo wa Ho Reka ho Labalabelwang ho lebisela pele ntshetsopele ya dikgwebo tseo e leng tsa batjha. Mafapha ophle a naha le diprovense, ekasitana le bomasepala ba tshwanela ho tlaleha persente ya ho freak ha bona ho entsweng dikgwebong tseo e leng tsa batjha.
- e) Ho lebelala ho kengwa tshebetsong ha melao ya mosebetsi ya Afrika Borwa, e bolelang hore maAfrika Borwa ke ona a lokelwang ho fuwa menyetla ya mosebetsi pele. Ka hoo, tshebetso tsa mekga tse tloang melao e jwalo ho tshwanetswe hore ho sebetse tsona ho kenyelletswa le ho qosa boramesebetsi ba hirang matswantle a seng molaong, hobane hona hangata ke yona tsela eo ba tshwarang basebetsi ka tsela e sa lokang.

6.2.2 Ho kenya tshebetsong dikimi tse ntlafetseng tsa ho hirwa ha setjhaba tse tla fana ka menyetla ya ho sebetse e utlwalang bakeng sa batjha

- a) Ho eketsa hanyane-hanyane seabo sa batjha Lenaneong la Mosebetsi e Atolositsweng ya Setjhaba le Lenaneo la Mosebetsi ya Baahi ho ba ka hodimo ho dipersente tse 50. Hona ho tla etsa bonnete ba hore bohilo ba menyetla bo ye ho batjha (ho kenyelletswa bao ba sa sebetse, ba sa keneng sekolo le ba sa fumaneng thupelo, batjha ba basadi le batjha ba qhwadileng) le hore batjha ba susumetswa ho thusa baahi, ba ntse ba ipjhumanela lekeno ba bile ba fumana le boiphihlelo ba bohlokwa ba mosebetsi.
- b) Mosebetsi wa Letlole la Mosebetsi mabapi le ntlafatso ya tshebedisano pakeng tsa mekga ya poraefete le ya mmuso ekasitana

le mekgatlo ya baahi bakeng sa ho theha mesebetsi o lokelwa ho kgothaletswa mme o tsebahatswe hantle. Letlole le shebile haholo ho fumana R13.3 bilyone e nngwe ho tswa ho diphatenara tsa lona hore le thehe mesebetsi ya dinako tsohle e 259 250, mesebetsi ya nakwana e 56 930, ho ithuta mesebetsi ha ba ka bang 26 695 le ho rupella baamohedi ba ka bang 306 702 ho ya selemong sa 2025.

6.2.3 Ntshetsopele ya dibaka tsa mahaeng le diphetolo tsa mealo ya mobu bakeng sa batjha

- a) Ho tshwanetswe hore ho latelwe mokgwa o kenyelletsang batjha ntshetsopeleng ya dibaka tsa mahaeng ho tshehetsa batjha ho kenyelletswa le bahwebi ba batjha ba temothuo ba nkang karolo tshehetsong tsa temothuo ka ho ba neha mobu, ditjhelete le meralo ya motheo ya setjhaba.
- b) Batjha ba tshwanetswe ho hohelwa, ba thaothwe mme ba bolokwe hore ba ikele dithuto tsa mokgeng wa temothuo (mohlala, ho ba borasaense ba dimela, batsamaisi ba diruuwa, di-enjinere tsa temo, borathekenoloji ba temothuo, borasaense ba bongaka ba diphoofolo, dinaka tsa diphoofolo, dithekenishiene tsa bongaka ba diphoofolo) ho kenyelletswa le di-scholarship (ho ithuta mona hae le dinaheng tse ka ntle) le ho netefatsa hore ba tshehetsa dikgweb o tsa bona kapa dibaka tseo ba kentsweng ho tsona ho ya ithuta mesebetsi/mesebetsi ha ba se ba phethile dithuto.
- c) Mokga wa poraefete o lokelwa ho susumetswa hore o sebedisane le mmuso tshehetsong ya ho fihlela mobu haholoholo bakeng sa merero ya temo. Bahwebi ba batjha ba temo ba tshwanetswe ho tshehetswa mme ba kopangwe le balemi bao e leng kgale ba le moo hore ba tle ba fumane tataiso.
- d) Lefapha la Temo, Phetolo ya Mobu le Ntshetsopele ya Dibaka tsa Mahaeng le lokela ho ntlafatsa temo e sa ntsaneng e fufutsa le temo ya kgwe bo ka ho atolosa temo ya nosetso, ho fana ka bahlanka ba katoloso, le ho thusa ka ditjhelete temo le ho thusa batjha ho hlwaya le ho lema dihlahiswa tse tla hloka mesebetsi e etsuwang ka matsoho ke batho le ho ba le bokgoni bo boholo le dikamano mmarakeng, jwalo ka tlhahisong tsa merara e omisitsweng, di-pecan nuts le di-oilseeds.
- e) Balemi ba batjha ba lokelwa ho amahangwa le lenaneo la ho fetiswa ha bokgoni ho tswa ho molemi e mong ho ya ho e mong hape, katoloso ya temothuo le thupelo ho tswa ho mmuso o sebedisana le indasteri.

6.2.4 Ho kenella ka hohlohohle bakeng sa diphetoho tsa moruo le ho thehwa ha mesebetsi

- a) Moruo wa mahaeng le ditoropong o lokelwa ho tshehetswa ka ho theha mebaraka e akaretsang dikarolong tsa menyetla tse jwalo ka moruo wa dijo, moruo wa temo, bophelo bo botle le thuto.
- b) Dithuto tsa data le mesebetsi e bobebe ya ho itokisetisa di lokelwa ho atoloswa mme di etswe hore di fihlelwe ka diselfounu. Hantlente, theko ya data kaofela e lokela ho fediswa mona Afrika Borwa, mme meralp ya motheo e lokelwa ho atoloswa ho kwala sekgeo se pakeng tsa dibaka tsa mahaeng le tsa ditoropong ka ho ya ka phihlelo ya menyetla e hlahiswang ka dikhomputha. Batjha bohle ba tshwanetse ho kgona ho ka fihlela Wi-Fi haufi le malapa a bona.
- c) Mmuso, ka Lefapha la Mehlopi ya Diminerale le Eneji, le lokela ho etsa bonnete ba hore maAfrika Borwa a kgona ho una molemo ka o otloloha mehloding ya thuso ya tlhaho ya naha. Re tshehetsa letlole le tsejwang ka Sovereign Wealth Fund jwalo ka ha le lohothwa ke Letona la Ditjhelete.
- d) Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso ka ho sebetisa mmoho le mafapha a mokga wa moruo a tshwanetse ho hlahisa le ho matlafatsa mawa bakeng sa bonkakaro ba batjha di-indastering tsa boqapi, bohahlauding le dipapading ekasitana le boikgathollong. Hona ho ka etsuwa hodima mawa a seng a ntse a le teng a jwalo ka Mzansi Golden Economy.
- e) Lekala la Ditjhelete la Naha, NYDA le Lefapha la Mesebetsi le Tshebetso a lokela ho etsa bonnete ba hore tshebetso ya Lekgetho la Kgothaletso ya Mosebetsi ha e qhelle ka ntle bao ba qalang mmoho le dikgweb o tsa batjha molemong wa dikgweb o tse kgola tseo kgale di leng teng.
- f) Lefapha la Mesebetsi le Tshebetso, ka ho sebetisa mmoho le bakgathatema ba tshwanetseng le tshwanetse ho hlahisa Mawa a Felletseng a Nang le Nyalano a Mesebetsi ya Batjha.
- g) Phihlelo e akarfetsang e lokelwa ho kgothaletswa, ka mokgwa wa ho tlosa ditshitsa tsa setso, mmele le kahisano, ekasitana le tse ding tse thibelang batho ba qhwadileng ho fihlela, ho sebedisa kapa ho una molemo ho mekgwa ya tshebetso e fapaneng e leng teng bakeng sa baahi ba bang ba naha hobane feela e le yona tsela eo batho ba qhwadileng ba ka natefelwang ke menyetla le melemo e lekanang, mme bae me mmoho le setjhaba ka kakaretso. Ke ntho ya bohlokwa ya ho sebedisa ditokelo tsa baahi, dipolotiki, moruo, bodumedi le setso setjhabeng.
- h) Phihlelo e akaretsang ke moralo wa dihlahiswa, ditokoloho, mananao le ditshebeletso tse lokelwang ho sebediswa ke batho bohle ho fihlela moo ho ka kgonahalang ntle le tlhokeho ya ho fetolwa kapa motralo o kgethehileng, ho kenyelletswa le disebediswa tsa ho thusa le dithekenoloji bakeng sa dihlopha tse itseng tsa batho ba qhwadileng moo tsena di hlokehang ho tsona. Ho kenella ho hong ho latelang ho a hlokeha bakeng sa ho etsa bonnete ba hore batjha ba qhwadileng ha ba behelwe ka thoko:
 - (i) Kgaso ya setjhaba e lokela ho ba le tjhanele ya TV ya Ba sa Utlweng Ditsebeng, mme ka hoo e tla be e theha mesebetsi bakeng sa batho ba qhwadileng
 - (ii) E lokela hore e be ntho e tlamang hore meaho yohle e be le ditselana tsa di-wheelchair ekasitana le difasilithi le dibaka tsa bophelo bo botle le thuto
 - (iii) Puo ya matsoho (diphoustara) e lokelwa ho kenyelletswa ditsebisong tsohle tsa setjhaba
 - (iv) Ditsi tsa tsosoloso ya setjhaba di tshwanetse ho ba teng ho fana ka tshehetso ya tshusumetso kelellong ya motho bakeng sa bao ba sa belehwang ba qhwadile mmoho le ba malapa a bona
 - (v) Boramesebetsi bae le hloko hore ha se bohle ba ka kgonang bho thaepa di-CV tsa bona, empa ba amohela le bao ba ka romelang MP3 e tla ba le lentse la bona le bua ka CV e hatisitsweng.

6.2.5 Ntshetsopele le tshehetso ya dikgwebo le dikoporasi tsa batjha (Bohwebi bo Kgothaletsang)

- a) Lefapha la Ntshetsopele ya Dikgwebo tse Nyenyane le tshwanetse ho hlalisa tlaleho e felletseng ya kotara le kotara e mabapi le tshehetso ya dikgwebo tseo e leng tsa batjha mme e thehe le Barometer ya kgwebo tse tswelang tsa batjha ho etsa hore ho tle ho be le lesedi le tshwanelehileng.
- b) Mekga yohle ya moruo e tshwanetse ho etsa ho hongata ho ntlafatsa bonkakaro ba batho ba batsho, batjha le basadi le ho tshehetsa dikgwebo tsa batjha ka ho ntshetsa pele tshebetso tsa ho reka le tsa bohwebi. Moo ho tshwanetseng ho una ha molemo ho tshwanetswe ho sebediswa jwalo ka sesebediswa sa ho theha boraindasteri ba nako e tlang.
- c) Tshisinyo ya ho fokotsa lekgetho bakeng sa dikgwebo tse qalwang ke batjha ke ntho e lokelwang ho shebiswa jwalo ka mokgwa wa ho ntlafatsa ho tswela pele ha tsona.
- d) Mananeo a tataiso ya boithutelo a lokela ho kenyelletsa ntshetsopele ya bohwebi le kgothaletso ya bahwebi ba atlehileng ho etsa bonnete ba hore ho ba le boipiletso bo matla le tshusumetso bakeng sa batjha. Hona ho tshwanetswe ho ekelletswa ka ho latelang:
 - (i) Ho hokahanya kgwebo tsa batjha le menyetla e thusang ka ditjhelete e tswang ho mmuso le mokga wa poraefete ka ho potlakisa sekgahla sa ho inkela ditjhelete tseo tse thehetsweng ho tshehetsa dikgwebo le dikoporasi tsa batjha.
 - (ii) Ho amohela mokgwa wa ho hokahanya bahwebi ba batjha le menyetla e mekgeng e fapaneng ya moruo le mananeo a fapaneng, jwalo ka lenaneo la kaho ya meralo ya motheo le ho reka ha mmuso ka kakaretso. Ho tshwanetswe hore ho be le kelo hloko e kgolo ho batjha ba leng dibakeng tsa mahaeng mme ho shejwe le ho hlaliswa di-incubator tse thehilweng mekgeng.
 - (iii) Ho potlakisa dikamano mmakeng ho kgothaletsa tseko ya dihlaliswa tse hlalishwang ke bahwebi ba batjha. Ka hoo, ho tshwanetswe hore ho hlalishwe mawa a a ho lekanya tshebetso tsa ho reka ha mmuso le poraefete bakeng sa ho tshehetsa kgwebo tsa batjha. Lefapha la Kgwebo tsa Mmuso le tshwanetse ho hokahanya maiteko a ho bula menyetla bakeng sa ntshetsopele ya batjha dikhampaning tse ka tlasa mmuso.
- e) Bao ba kileng ba ba batshwaruwa mme ba tobaneng le phephetso tse pedi tsa tlhokeho ya mesebetsi ka kakaretso le rekoto ya bonokwane ka baka la ho kwallwa, ba tshwanetswe ho tshehetswa le ho boela ba amohelwa hape setjhabeng mme ba thuswe hore ba kgone ho kena mmakeng wa mesebetsi, mme hoo hoka thusa hore ba se phete ba tlola molao ho ntse ho kgothaletsa le maiteko a tlhabollo.
- f) Mmuso o tshwanetse ho kgothaletsa tshebediso e akaretsang ya khoutu, ditshebediso tsa thekenoloji e hahuweng le ho ba ya batjha ba Afrika Borwa mme bahwebi bana ba tshwanetse ho fuwa tshehetso ya ditjhelete le tshireletso ho ditlamorao tse sa kgahlieseng tse tswang mebarakeng ya lefatshe.

6.2.6 Ho kenella ka hohlohohle bakeng sa diphetoho tsa moruo le ho thehwa ha mesebetsi

- a) Moruo wa mahaeng le ditoropong o lokelwa ho tshehetswa ka ho theha mebaraka e akaretsang dikarolong tsa menyetla tse jwalo ka moruo wa dijo, moruo wa temo, bophelo bo botle le thuto.
- b) Dithuto tsa data le mesebetsi e bobebe ya ho itokisetša di lokelwa ho atološwa mme di etswe hore di fihlelwe ka disefounu. Hantlente, theko ya data kaofela e lokela ho fediswa mona Afrika Borwa, mme meralo ya motheo e lokelwa ho atološwa ho kwala sekgo se pakeng tsa dibaka tsa mahaeng le tsa ditoropong ka ho ya ka phihlelo ya menyetla e hlalishwang ka dikhomputha. Batjha bohle ba tshwanetse ho kgona ho ka fihlela Wi-Fi haufi le malapa a bona.
- c) Mmuso, ka Lefapha la Mehlopi ya Diminerale le Eneji, le lokela ho etsa bonnete ba hore maAfrika Borwa a kgona ho una molemo ka o otloha mehlopi ya thuso ya tlhaho ya naha. Re tshehetsa letlole le tsejwang ka Sovereign Wealth Fund jwalo ka ha le lohothwa ke Letona la Ditjhelete.
- d) Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso ka ho sebetša mmoho le mafapha a mokga wa moruo a tshwanetse ho hlalisa le ho matlafatsa mawa bakeng sa bonkakaro ba batjha di-indastering tsa boqapi, bohahlauding le dipapading ekasitana le boikgathollong. Hona ho ka etsuwa hodima mawa a seng a ntse a le teng a jwalo ka Mzansi Golden Economy.
- e) Lekala la Ditjhelete la Naha, NYDA le Lefapha la Mesebetsi le Tshebetso a lokela ho etsa bonnete ba hore tshebetso ya Lekgetho la Kgothaletso ya Mesebetsi ha e qhelle ka ntle bao ba qalang mmoho le dikgwebo tsa batjha molemong wa dikgwebo tse kgola tseo kgale di leng teng.
- f) Lefapha la Mesebetsi le Tshebetso, ka ho sebetša mmoho le bakgathatema ba tshwanetseng le tshwanetse ho hlalisa Mawa a Felletseng a Nang le Nyalano a Mesebetsi ya Batjha.
- g) Phihlelo e akarfetsang e lokelwa ho kgothaletswa, ka mokgwa wa ho tlosa ditshitsa tsa setso, mmele le kahisano, ekasitana le tse ding tse thibelang batho ba qhwadileng ho fihlela, ho sebedisa kapa ho una molemo ho mekgwa ya tshebetso e fapaneng e leng teng bakeng sa baahi ba bang ba naha hobane feela e le yona tsela eo batho ba qhwadileng ba ka natefelwang ke menyetla le melemo e lekanang, mme bae me mmoho le setjhaba ka kakaretso. Ke ntho ya bohlokwa ya ho sebedisa ditokelo tsa baahi, dipolotiki, moruo, bodumedi le setso setjhabeng.
- h) Phihlelo e akaretsang ke moralo wa dihlaliswa, ditokoloho, mananeo le ditshebetso tse lokelwang ho sebediswa ke batho bohle ho fihlela moo ho ka kgonahalang ntle le tlhokeho ya ho fetolwa kapa motralo o kgethehileng, ho kenyelletswa le disebediswa tsa ho thusa le dithekenoloji bakeng sa dihlopha tse itseng tsa batho ba qhwadileng moo tsena di hlokehang ho tsona. Ho kenella ho hong ho latelang ho a hlokeha bakeng sa ho etsa bonnete ba hore batjha ba qhwadileng ha ba behelwe ka thoko:
 - (i) Kgaso ya setjhaba e lokela ho ba le tjhanele ya TV ya Ba sa Utlweng Ditseben, mme ka hoo e tla be e theha mesebetsi bakeng sa batho ba qhwadileng
 - (ii) E lokela hore e be ntho e tlamang hore meaho yohle e be le ditselana tsa di-wheelchair ekasitana le difasilithi le dibaka tsa bophelo bo botle le thuto
 - (iii) Puo ya matsoho (diphoustara) e lokelwa ho kenyelletswa ditsebisong tsohle tsa setjhaba
 - (iv) Ditsi tsa tsosoloso ya setjhaba di tshwanetse ho ba teng ho fana ka tshehetso ya tshusumetso kelellong ya motho bakeng

sa bao ba sa belehwang ba qhwadile mmoho le ba malapa a bona

- (v) Boramesebetsi bae le hloko hore ha se bohle ba ka kgonang bho thaepa di-CV tsa bona, empa ba amohela le bao ba ka romelang MP3 e tla ba le lentswe la bona le bua ka CV e hatitsitsweng.

6.2.7 Ntshetsopele le tshehetso ya dikgwebo le dikoporasi tsa batjha (Bohwebi bo Kgothaletsang)

- a) Lefapha la Ntshetsopele ya Dikgwebo tse Nyenyane le tshwanetse ho hlalisa tlaleho e felletseng ya kotara le kotara e mabapi le tshehetso ya dikgwebo tseo e leng tsa batjha mme e thehe le Barometer ya kgwebo tse tswellang tsa batjha ho etsa hore ho tle ho be le lesedi le tshwanelehileng.
- b) Mekga yohle ya moruo e tshwanetse ho etsa ho hongata ho ntlafatsa bonkakaro ba batho ba batsho, batjha le basadi le ho tshehetsa dikgwebo tsa batjha ka ho ntshetsa pele tshebetso tsa ho reka le tsa bohwebi. Moo ho tshwanetseng ho una ha molemo ho tshwanetswe ho sebediswa jwalo ka sesebediswa sa ho theha boraindasteri ba nako e tlang.
- c) Tshisinyo ya ho fokotsa lekgetho bakeng sa dikgwebo tse qalwang ke batjha ke ntho e lokelwang ho shebisiswa jwalo ka mokgwa wa ho ntlafatsa ho tswela pele ha tsona.
- d) Mananeo a tataiso ya boithutelo a lokela ho kenyetsetsa ntshetsopele ya bohwebi le kgothaletso ya bahwebi ba atlehileng ho etsa bonnete ba hore ho ba le boipiletso bo matla le tshusumetso bakeng sa batjha. Hona ho tshwanetswe ho ekelletswa ka ho latelang:
- (i) Ho hokahanya kgwebo tsa batjha le menyetla e thusang ka ditjhelete e tswang ho mmuso le mokga wa poraefete ka ho potlakisa sekgahla sa ho inkela ditjhelete tseo tse thehetsweng ho tshehetsa dikgwebo le dikoporasi tsa batjha.
 - (ii) Ho amohela mokgwa wa ho hokahanya bahwebi ba batjha le menyetla e mekgeng e fapaneng ya moruo le mananeo a fapaneng, jwalo ka lenaneo la kaho ya meralo ya motheo le ho reka ha mmuso ka kakaretso. Ho tshwanetswe hore ho be le kelo hloko e kgolo ho batjha ba leng dibakeng tsa mahaeng mme ho shejwe le ho hlaliswa di-incubator tse thehilweng mekgeng.
 - (iii) Ho potlakisa dikamano mmarakeng ho kgothaletsa tseko ya dihlaliswa tse hlalishwang ke bahwebi ba batjha. Ka hoo, ho tshwanetswe hore ho hlalishwe mawa a a ho lekanya tshebetso tsa ho reka tsa mmuso le poraefete bakeng sa ho tshehetsa kgwebo tsa batjha. Lefapha la Kgwebo tsa Mmuso le tshwanetse ho hokahanya maiteko a ho bula menyetla bakeng sa ntshetsopele ya batjha dikhampaning tse ka tlasa mmuso
- e) Bao ba kileng ba ba batshwaruwa mme ba tobaneng le phephetso tse pedi tsa tlhokeho ya mesebetsi ka kakaretso le rekoto ya bonokwane ka baka la ho kwallwa, ba tshwanetswe ho tshehetswa le ho boela ba amohelwa hape setjhabeng mme ba thuswe hore ba kgone ho kena mmarakeng wa mesebetsi, mme hoo hoka thusa hore ba se phete ba tlola molao ho ntse ho kgothaletsa le maiteko a tlhabollo.
- f) Mmuso o tshwanetse ho kgothaletsa tshebediso e akaretsang ya khoutu, ditshebediso tsa thekenoloji e hahuweng le ho ba ya batjha ba Afrika Borwa mme bahwebi bana ba tshwanetse ho fuwa tshehetso ya ditjhelete le tshireletso ho ditlamorao tse sa kgahlieseng tse tswang mebarakeng ya lefatshe

6.3. KGOThALETso YA BOPHELO BO BOTLE BA MMELE LE KELELLO HO KENYELLETSWA LE COVID 19

Ho etsa bonnete ba hore Afrika Borwa e fihlela maikemisetso a yona a tsa bophelo bakeng sa baahi ba naha, batjha ba tshwanetswe ho tshehetswa ka lesedi, bokgoni le ditshebetso tse tla ba thusa ho thibela mafu a tshwaetsang le a sa tshwaetseng ho kenyelletswa le mafu a diwa, ekasitana le mathata a kellelo. Bophelo bo botle bo lokelwa ho shejwa ka botlalo, ho kenyelletswa le dikarolo tsa maikutlo le moya. Bakeng sa ho sebediswa le sewa sa COVID-19, batjha ba Afrika Borwa ba tshwanetse ho ba karolo e bonahalang ya tharollo, le ho ba le seabo se mafolofolo maitekong a ho fokotsa kokwanahloko le ho theosa sekgahla sa yona.

Mabapi le kellelo haholoholo, Afrika Borwa e tshwanetse ho sebediswa le SDG Target 3.5 le kalafo ya tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi (ditshupo: ho kenella moo ho nang le mathata a tshebediso ya dithethefatsi; tshebediso e kotsi ya jwala" le ho rarolla taba ya ho kenella nbakeng sa batjha ba sa leng banyenyane le batla ho tla fokotsa morwalo wa ho kula). Lesdi le mabapi le ditlamorao tsa tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi le tshwanetse ho fumaneha ho tswa ho bafani ba ditshebetso ba tshwanetseng. Bana le batjha ba sa leng banyenyane ba angwa ke dintho tse ngata tse ba amang maikutlo tase jwalo ka HIV ho ba lelapa, tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi ke batswadi, dintwa tsa ka lapeng le tlhekefetso ya bana le ho se ba tsotelle, bofuma le ho arohana ha malapa; dikamano tse fokolang tsa dithaka le dikgatello tsa ho ithuta tse etsang hoere batjha ba se sireletsehe mafung a kelello bophelong. Tahlehelo ya mesebetsi ka baka la COVID-19, ho kwalwa ha dikgwebo le ho lahlehlwa ke bao ba ba ratang ho lebelletse hoere ho tla baka kgatello e nngwe moyeng ho batjha ba bangata. Ka nako eo ba fetelang boemong ba ho ba baholo, mathata a jwalo ka ho hloleha dithutong, tshebediso ya jwala, dikotsi tsa makoloi, dintwa le batho ba bang, kgethollo le tlhokeho ya mesebetsi ho ka ama batjha hampe mme ho fedise le boleng ba bophelo ba batjha. Hangata, sekgobo se sitisana le tshebediso ya mehlodi ya thuso e leng teng ya kellelo le tshehetso ya batjha.

Thekenoloji ya 4IR e tla le tshepo bakeng sa menyetla e metjha ya kgwebo le dimotlolo tsa tlhokomelo ya phano e ka ntlafatsang phano ya tlhokomelo ya mmele le kellelo, e thusa ke dithekenoloji tsa dijithale tse ka ntlafatsang tlhokomelo ya bophelo eo ka kgonang ho lefella, e ka fihlelwang, hape ya boleng bo hodimo bakeng sa bohle. Mohlala, thekenoloji ya difounu e se e le yona lenaneo la ntlafatso ya data ya bongaka le phano ya ditshebetso. Hodima moo, Ho hlauwa ha ho kula le dihlaliswa tsa dikhemising di unne molemo ka potlako ho tswa tshebetso tsa dijithale. Mekgato e mengata le ditheo tse sebedisanang le batjha di lokela ho kenyetsetsa tekolo ya kellelo, ho romelwa sebakeng se itseng bakeng sa thuso le tebello ya mananeo a tsona.

Ha re phethela, Inshorene ya Bophelo ya Naha e se e ntse e le malalalaotswe hore e ka kengwa tshebetso. Ona ke mokgwa wa thuso tsa ditjhelete tsa bophelo o radilweng hore o kopanye ditjhelete tse tla thusa ka phihlelo ya ditshebetso tsa bophelo tsa boleng hape tse ka kgonang ho lefella ke maAfrika Borwa ohle ka ho ya ka ditlhoko tsa bona tsa bophelo, ho sa natswe maemo a bona a kahisano le moruo. Leano le tshehetsa ho kengwa ha batjha e seng jwalo ka baamohedi feela ho mokgwa opna, empa batho ba nang

le kabelo ya ho rala le ho le kenya tshebetsong. Mmotlolo wa thuso ya ditjhelete wa Inshoreense ya Bophelo ya Naha o tla phethahatsa metheo e meraro ya bohlokwa ya Inshoreense ya Bophelo ya Naha: phano e akaretsang ya tlhokomelo ya bophelo e nang le boleng, kutlwelano setjhabeng ka thusa ka ditjhelete ka nqa tsohle, le tekano.

Ho Kenella ho Sisingwang

6.3.1 Ho tshehetsa mekgwa ya ho phela e nang le bophelo bo botle

Bophelo bo akaretsang ba mmele le kelello ba batjha bo lokelwa ho ntshetswa pele ho thibela le ho lwantsha mafu, mme ho ntse ho kgothaletswa ho phela bophelo bo botle.

- Tsebagatša thuto ya kgapeletšo ya mmele mo sekolong se sengwe le se sengwe, yunibesithi, le dikgolegong go a) Thuto tsa boikwetliso di lokela ho bat se tlamang sekolong se seng le se seng, yunivesithi le tjhankaneng bakeng sa ho lwantsha mafu a tlang ka mekgwa wa ho phela a jwalo ka lefu la tswekere le lefu la kgateello e hodimo ya madi. Hodima moo, Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso mmoho le bomasepala ba lokela ho etsa bonnete ba hore ho ba le phano ya dibaka tsa boikgathollo, ho kenyelletswa dibaka tsa boikwetliso le dibaka tsa dipapadi hara baahi.
- Lefapha la Ntshetsopele ya Setjhaba le lokela ho tshehetsa thupelo, ho thaothwa ha basebetsi, mesebetsi le ho boloka di-social worker hape le kgothaletse le Mafapha a mang ho etsa jwalo ho etsa bonnete ba hore phano ya ditshebetso tsa tshusumetso ya kelello di ba teng, bakeng sa ho rarolla mathata a eketsehang setjhabeng.
- Dikolo tsa mmuso le tsa poraefete ekasitana le ditheo tsa thuto e phahameng di lokela ho ba le ditshebetso tsa tsona tsa tshusumetso ya kelello ya motho ho rarolla diphephetso tse jwalo ka tsa kellelo, bohlorisi, tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka bong, peto, jwalojwalo.
- Baahi le diprofeshenale tsa batjha tse leng ditheong, tse jwalo ka ditsebi tsa kelello, basebeletsi ba setjhaba, basebeletsi ba dikeretjhe, le basebeletsi ba leng ka hara baahi ba lokelwa ho hirwa ho matlafatsa tshehetso ya tshusumetso ya kelello ya motho ho kenyelletswa le phano ya matla ho ba malapa le ditshebetso tsa kellelo.
- Ntho ya motheo ya tshehetso ka hara Ho Kenella ha Ofisi ya Mopresidente Batjheng ke ho fana ka thuso e tla ba le tshusumetso keellong ya motho le tlhokomelo ya bophelo ho batjha.

6.3.2 Ho fokotsa sekgahla sa sewa sa COVID-19

- Ho fokotsa ditlamorao tsa kahisano le tsa moruo tsa sewa le ho tshehetsa bao ba sa sireletsehang, ka ho etsa bonnete ba hore mekgwa ya ho kenella ka bobedi kahisanong le moruong e shebane haholo le 40% ya batjha.
- Ho kgothaletsa phihlelo ya ditsela tse ntjha tsa ho ithuta (ka inthanete le thuto ya hole).
- Ho fana ka thuso ya setjhaba malapeng a leng mathateng ao lekeno la ona le anngweng hampe haholo ke sewa.
- Ho tshehetsa dikgweba tse e leng tsa batjha ho kenyelletswa le ho fana ka dithuso tsa lekgetho.
- Ho thusa baahi hore ba kgone ho fihlela metsi le tsamaiso ha dikgwerekgwere.
- Ho kenyelletsa batjha jwalo ka Manqosa a ho kgothaletsa ditlwaello tsa motheo tsa bohlweki tse jwalo ka ho hlapa matsoho kgafetsa le ho sebedisa disanithaeza.
- Ho etsa bonnete ba hore batjha ba nka karolo tshebetsong tsa ho etsa diqeto, ho matlafatsa ejensi le lentswe la bona.
- Ho eketsa tshibollo ya batjha jwalo ka karabelo ho COVID-19.
- Ho lebelo nako le nako ditlamorao tsa COVID-19 batjheng, ho kenyelletswa le ho ba le ditherisano ka katloloho, dipuisano, diphuputso, jj.

6.3.3 Ho lwantsha tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi hara batjha

Bakeng sa ho sebetsana le diphephetso tsa tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi, bankakarolo ba fapaneng ba lokela ho kenya tshebetsong mananeo a sebetsang hantle haholo a thibela ya tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi.

- Morero wa National Drug Master Plan o tshwanetse ho kengwa tshebetsong ka botlalo.
- Ba Ditshebetso sa Sepolesa sa Afrika Borwa ba lokela ho beha ka sehloohong mosebetsi wa ho fokotsa ho fumaneha ha dithethefatsi tse seng molaong ho kenyelletswa le ho nyolla moedi wa dilemo ho ya ho dilemo tse 25.
- Jwala ha bo a tshwanetse ho rekiswa haufi le dikolo le dibaka tse ding tse batjha ba yang ho tsona haholo.
- Batjha ba tshwanetse ho nka karolo dibopehong tse lwantshang bonokwane (CPF) mme ba be mafolofolo kgahlanong le bobodu bo sitisang maiteko a twantsho ha dithethefatsi.
- Tlhalisolesediong e mabapi le ditlamorao tse mpe tsa tshebediso ya dithethefatsi le dikotsi tsa bokgoba ba tsona e lokela ho tsamaisana le dipapatso tsa jwala thelevisheneng. Mmuso o lokela ho nahana ka ho thibela dipapatso tsa jwala ka hohlehohle.
- Lefapha la Bophelo le tshwanetse ho hlahisa le ho kenya tshebetsong mekgwatshebetso le ditlwaello bakeng sa tlhahlobo le kalafo e nang le nyalano ya ho tshepela dithethefatsing mmoho le mafu a mang a tsamaelanang le hoo.
- Ho shebana le phihlelo e fokolang ya ditsi tla tlhabollo, Lefapha la Ntshetsopele ya Setjhaba le lokela ho qala le ho atolosa phokotso ya kotsi le mananeo a tlhabollo bakeng sa batjha ba sokolang ka baka la tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi naheng yohle.
- Melao le maano a thusang ka taolo e sebetsang hantle ya jwala le phepele ya dithethefatsi a tshwanetswe ho kopangwa le ho qobellwa.
- Melawana ya bomasepala e shebaneng le thibelo ya phihlelo ya jwala e tshwanetswe ho qobellwa haholo.
- Ho thehwe mesebetsi e amanang le ho lwantsha tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi.

6.3.4 Ho kgothaletsa Bophelo bo Botle ba Kelello hara batjha

- a) Temoso e ekeditsweng e bohlokwa mabapi le ditshebetso tsa dikeletso tsa ho thoba maikutlo bakeng sab ana, batjha ba sa leng banyenyane le batjha, ho kenyeletswa le batjha ba merabeng ya mahaeng ba tinngwang menyetla. Hona ho kenyeletsa ditshebetso tsa ISHP, ditshebetso tsa kelello tse theilweng hara baahi tseo ho fanwang ka tsona ke Mekgatlo e aseng Tlasa Mmuso (di-NGO), Childline le South African Depression Action Group (SADAG).
- b) Di-institjhushene tsa kellelo tse theilweng hara baahi di lokelwa ho hlongwa ka Lefapha la Bophelo, le sebetsa mmoho le di-NGO. Dibaka tse fanang ka ditshebetso tsysena di tshwanetswe ho fuwa mabitso a ke keng a tlasa sekgobo ho bakudi.
- c) Ho tshwanetse hore ho be le ditshebetso tse tshepahalang tsa sephiring tsa dinomoro tse ka letsetswanmg mahala tse sebetsang dihora tse 24 le matsatsi a supileng (24/7) tse ka fihlelwang ke batjha ba batlang ditshebetso tsa dikeletso tsa ho thoba maikutlo. Ditshebetso tsa ho bua le baeletsi ba thobang maikutlo, basebeletsi ba batjha, ditsebi tsa kelello, baalafi ba kellelo kapa baeletsi ba thobang maikutlo ba diprofeshenale dipolathefomong tse jwalo ka tsa WhatsApp/ Messenger di molemo mme di ka hokahangwa le GIS ho hlwaya moo mosebedisi a leng teng e be ho fanwa ka karabelo ya ka potlako moo motho a nang le mohopolo wa ho ipolaya kapa diphephetso tse ding tsa kellelo. Ditshebetso tse jwalo di ile tsa batatyswa haholo ka nako ya ho kwalwa ha metsamao ya batho le ditshebetso ya COVID-19 mme di lokelwa ho atoloswa, di phatlalatswe mme di kengwe tshebetsong le ka mora sewa sa COVID-19.
- d) Bankakarolo bohle ba tshwanetse ho bona taba ya kellelo ka mokgwa o batsi, mme ba sebetsane le sesosa se seholo sa diphephetso tse tobaneng le batjha, se jwalo ka maemo a hodimo a tshebediso ya dikgoka ka ho ya ka bong, tshebediso e sa lokang ya dithethefatsi, ho ipolaya, bonokwane, boiphihlelo ba kgethollo ya borabe le kgethollo e nngwe, le kelo hloko ya batjha ba sa sebetseng.
- e) Mananeo le ditshebetso di lokelwa ho atoloswa hore di tshehetse batswadi le bahlokomedi ba ngwana (bana) ba amehileng le batjha.

6.3.5 Ho kgothaletsa bophelo bo botle le ditokelo ho tsa thobalano le peleho

Bophelo ba tsa thobalano le peleho le ditokelo tsa batjha di lokelwa ho tshehetswa ke dikolo le malapa ka bobedi ho etsa hore batjha ba kgone ho fihlela lesedi le hlokehang, ba batle tlhokomelo ya bophelo ha ho hlokeha, le ho itshwara ka mokgwa o nang le tshepo.

- a) Makgabane a kgahlanong le ho ba le monahano o mong ka tsa bong le kgethlo a lokelwa ho kengwa ho batjha ho kgothaletsa tumelo e itseng kanhara bona, boithlompho le ho hlompšana, mmoho le kutlwisiso e tebileng ya tsdhekamelo ya tsa thobalano ya batho. Batjha, haholoholo batjha ba basadi, ba tshwanetswe ho rutwa ho itshepa ha ba etsa diqeto ka bophelo tsa tsa thobalano le peleho le ditokelo, le ho tlaheha tlolo ya ditokelo tsena. Ena ke tsepariso ya maikutlo e bohlokwa thutong e felletseng ya tsa thobalano le maikarabelo a dikolo le malapa.
- b) Ho tshwanetswe hore ho fanwe ka mokgwa wa phihlelo ya ditshebetso tsa bophelo tse ka tsamaisanang le batjha ba sa leng banyenyane le batjha mmoho le tlhahisoleseding e amanang le bophelo ba tsa thobalano le peleho le ditokelo, mme ona o atoloswe ka ditlilini tse tsamaiswang ka makoloi, dibakeng tsa bophelo bo botle tsa mmuso le tsa poraefete, ekasitana le dikolong le dibakeng tse ding. Batjha ba tshwanetse ho ka kgona ho etsa diqeto tsa bona ka tlhokomelo ya bophelo ba bona ba tatiswa ke basebeletsi ba baahi le ba setjhaba ba sa ahloleng mme ba nang le kutlwelo.
- c) Ho tshwanetswe hore ho kengwe tshebetsong meralo ya mosebetsi wa melao dibakeng tsa bophelo bo botle, mabapi le ditaba tsa dinyewe tsa peto le mefuta yohle ya tthekefetso ka thobalano.
- d) Ditshita (tseo o ipalenang tsona kapa tse hlahang) di lokelwa ho lwantshwa ho dumella batjha ho sebedisa ditshebetso tsa tlhokomelo ya bophelo, ho kenyeletswa le ka ditlilini tsa bophelo tse tsamaiswang ka makoloi ho lekanya kgothaletso ya bophelo bo botle le matsholo a thibelo ya mafu: Dikeletso tsa ho thoba maikutlo ka HIV le ho etsa diteko ekasitana le ho ba le tjantjello bophelong ba hjao ka seqo. Hona ho kenyeletsa le sewa sa COVID-19 le mafu a mang a ka hlahang nakong e tlang.
- e) Batjha ba tshwanetswe ho sireletswa tshebedisong ya dikgoka ka thobalano le ka ho ya ka bong, mafung a tshwaetsang ka thobalano, tshebedisong e sa lokang ya dkithethefatsi le boimaneng ba batjha. Ditlwaelo tsa setso tse sebedisang ka tsela e sa lokang ditokelo tsa bona tsa botho di tshwanetse ho nkelwa mehato, mme dintho tse nang le phephetso ya tsa bophelo bo botle setjhabeng di lokelwa ho rarollwa.
- f) Ho be le ho kenella ho fanang ka lesedi mme ho phepetsa le dikoma, ditaba tse e seng tsa nnete, mehopolo e fosahetseng, ho nahana ka mokgwa o le mong feela mmoho le kgethollo e amanang le tshekamelo ya tsa thobalano.
- g) Tsebo le bokgoni ba malapa le baahi di lokelwa ho boptjwa, hore di tle di kgone ho neha batjha ba sa leng banyenyane lesedi ka bophelo ba tsa thobalano le peleho le ho sebedisa e dipuo tsa bona tsa lapeng ka boitshepo.

6.4 MOMAHANO YA SETJHABA LE KAHU YA SETJHABA

Moralo wa Ntshetsopele ya Naha o na le tjebelopolele ya hore ka 2030 maAfrika Borwa a tla be a dula hara setjhaba se nang le momahano e eketsehileng se sa batleng dikarohano ka ho ya ka borabe, bong, maemo, mme se amohelang batho ba mefuta e fapaneng. Kaho ya setjhaba le momahano ya setjhaba di theha kopano ka moreo, e leng ntho e hlokehang bakeng sa ho fenyha ditshita tse thibelang katleho le tekano. Batjha ba Afrika Borwa ba bontdhitse bopaki ka makgetlo hore ba ka hlophisana maamong ohle a di-indasteri tsa boiqapelo le setso ka bobedi mona lapeng le lefatsheng lohle mme mehlala ya tsona e lokelwa ho latelwa ke ba bang.

Mohlala, lenaneo la Trevor Noah ka 2020 le ne le bohwa ka mehla ke dimiliyone tsa babohi lefatsheng lohle. Afrika Borwa oe hlalishitse bommabotle ba Lefatshe mme ka 2020 Mabotle wa Lefatshe e bile moAfrika moAfrika Borwa e leng Zozibini Tunzi. Ka hoo, batjha ba tshwanetse ho ba ka pele phethahatsong ya ponelopele ya semolaotheo ya ho ba le setjhaba se kopaneng, se se nang kgethollo ya borabe, se se nang kgethollo ya bong, sa demokerasi, se atlehileng hape se nang le tekano. Dipapadi le bonono di na le bokgoni bo bohlo ba ho tshehetsa kaho ya setjhaba. Mmuso, ka Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso le di-ejensi tsa lona le hlwaile seabo sa bonono, setso le botjhaba sa ho “ba le kabelo ntshetsopeleng e sa feleng ya moruo le ho ntlatfatsa ho thehwa ha mesebetsi ka ho thibela, ho sireletsa le ho ntshetsa pele bonono, setso le botjhaba ba Afrika Borwa hore ho be le momahano ya setjhaba e sa feleng le setjhaba sa demokerasi” (Lefapha la Bonono le Setso, 2017).

Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso le hlalishitse “Mzansi Golden Strategy” ka 2012, ka sepheo se seholo sa ntshetsopeleng ya bokgoni le ho theha menyetla e tswelang ya mesebetsi bakeng sa dinono. Mawa ana a thusa ka lenaneo la ditjhelete tsa selemo le selemo bakeng sa bonono, setso le mokga wa tsa botjhaba o fuweng boikarabelo ba ho thusa ka ditjhelete dinono tse nyenyane, ba tsamaisang dimusiamo, basebeletsi ba tsa botjhaba, mekgatlo ya batjha, ditheo tsa diphuputso le setjhaba ka kakaretso. Di-ejensi tsa Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso tse jwalo ka National Arts Council, le National Heritage Council hape di fana ka thuso tsa ditjhelete tsa ho theha mesebetsi. Nahana hape e ile ya fenywa Mohope wa Lefatshe wa Rakebi ka 2020, ho ekellelisa hodima moya wa tlhlo ka maiteko a kopanetsweng. Hodima moo, National Lotteries le yona e na le lenaneo le tswelang pele la ho thusa ka ditjhelete bakeng sa tsa bonono, setso le diprojeke tsa botjhaba ho baamohedi ba yomna bao e ba shebileng haholo e leng batjha. Le ha dipalopalo tsa palo ya mesebetsi e thehilweng ka tsa bonono, setso le mokga wa tsa botjhaba di se teng, mokga ona o na le bokgoni bo bohlo ba ho theha mesebetsi bakeng sa batjha mme o lokelwa ho tshehetswa. Lenaneo lefe kapa lefe le nang le sepheo sa ho theha menyetla ya mesebetsi bakeng sa batjha le ho ba thusa ho ikemela le tshwanetswe ho akaretisa bonono le kgothaletso le ntshetsopeleng ya setso ekasitana le paballo ya tsa botjhaba. Batjha ba Afrika Borwa hape ba tshwanetse ho ba kgahlanong le ho hloka toka ka bobedi mona Afrika Borwa le lefatsheng lohle, mme ba be le kabelo matsholong a ipiletsang hore ho be le diphetoho. Hona ho kenyelletsa mekgatlo e jwalo ka #DataMustFall; #BlackLivesMatter; #LGBTQILivesMatter; le e meng e ka hlahellang nakong e tlang.

Ho Kenella ho Sisingwang:

6.4.1 Mokgwa o dintlha tse ngata wa ho kenya momahano ya setjhaba le kaho ya setjhaba

- Mmuso mmoho le basebedisani mmoho ba ona setjhabeng ba tshwanela ho hloma diprojeke tsa dibopeho tsa motheo tse jwalo ka dilaeborari tsa baahi, ho boloka ditsha tsa botjhaba tsa maemo a hodimo ho tshehetsa bohahlaudi le ho theha menyetla ya mesebetsi le ho ntshetsopeleng ya mebaraka ya diyantle.
- Indasteri ya boqapi e lokela ho amohela le ho sebedisa melemo e tswang ho 4IR. Mohlala, tshebediso ya Blockchain e ka hlalosa botjha ka moo dinono di ka leshwang ka teng ka ho ba jwalo ka baqapi ba tsebo ya boiqapelo mme ba une molemo bakeng sa mesebetsi wa bona (WEF, 2017). Hona ho fokotsa ho sebediswa ka tsela e sa lokang ke bao ka keng dipakeng tsa bona le babohi kapa bamamedi ba bona.
- Bohwebi bo tsamaisana le Di-indasteri tsa Boqapi le tsa Setso mme di lokelwa ho matlafatswa di ntshetswe pele jwalo ka tsela ya ho theha menyetla ya mesebetsi bakeng sa batjha.
- Mmino, terama, filimi le tlhahiso tsa baesekopo, mehlodi ya ditaba, bonka ditshwantsho, matlo a feshene, dipapadi tsa kalaneng le tsa metlae mmoho le bonono bo amanang le hoo ke e meng ya mekga e holang ka potlako ka hara Indasteri ya Boqapi le Setso mme e hloka tshehetso e ngata ya mmuso.
- Batjha ba tshwanetswe ho kgothaletsa ho etella pele phethahatso tabatabelo ya semolaotheo ya ho ba le setjhaba se kopaneng, se se nang kgethollo ya bong, se se nang kgethollo ya borabe, sa demokerasi, se atlehileng hape se nang le tekano.
- Mmuso, mekga ya poraefete le ya baahi e lokela ho kgothaletsa, ho tsosolosa, le ho thusa ka ditjhelete ka ho lekaneng Tshebeletsong tsa Batjha tsa Naha (NYS) le ho atolosa phihlelo ya tsona. Hona ho tsamaisana le dinaha tse ngata tsa Afrika tse jwalo ka Namibia, Kenya, Tanzania, moo Lefapha la Tshireletso le tshehetsa mananeo a NYS, ho tshehetsa ho fetolwa ha bokgoni dikarolong tse hlwauweng tse ka sehloohong mme ho kgothaletswa boitshwara le ho rata naha ya habo lona. Bakeng sa ho fihlela 50% ena dikarolo tsa thupelo tse hlwauweng di tshwanetswe ho tshehetswa ke ba SANDF ka thuso ya ditjhelete e sireleditsweng ke SETA.
- Moralo wa molao bakeng sa NYS o tshwanetswe ho beha ka sehloohong. Bakgathatema ho tswa ho mmuso, kgwebo le baahing ba tshwanetse ho fana ka kamahano pakeng tsa menyetla ya NYS le monyetla wa ho ntsha o tla ba tsela ya batjha ya ho tloha mokgeng wa batjha le mekgeng e meng.
- Menyetla bakeng sa tshebedisano e akaretsang kontinenteng le ka ntle ho kontinente pakeng tsa batjha ba mona lapeng Afrika Borwa le batjha ba dikarolong tse ding tsa kontinente ya Afrika le lefatsheng, e ya hlokeha mme e tshwanetswe ho thehwa e be le tshehetswe. Hona e ka ba ka difestivale tsa bonono le botjhaba ba setso, mananeo a phapanyetsano a dikolo le diketsahalo tse amanang le hoo tse ka tlisang kutlwisiso ya makgabane a boAfrika, empa e dumelle hape le batjha ba Afrika Borwa ho ithuta ka moo batjha dikarolong tse ding tsa lefatsheng ba theha ka teng menyetla bakeng sa bobona dibakeng tsena.

6.4.2 Makgabane a semolaotheo a nang le tshepo a kgothaletsang boitsebiso

- Batjha ba tshwanetse ho ithuta, ba tsebe ka thata le ho latela tlhekelo ya Molaotheo, jwalo ka ha e kenyelletsa se bolelwang ka ho ba moAfrika Borwa. Tshisinyo ya Morero wa Ntshetsopeleng ya Naha ya hore tlhekelo ya Molaotheo e bolelwe ka mehla dikopanong tsohle tsa dikolo, ho latelwe ka ho bina pina ya setjhaba e se e ntse e kengwa tshebeletsong dikolong, mme e lokela ho ba ntho e tlwaelehileng dikolong tsohle.
- Batjha bohle ba tshwanetse ho itlwaetsa Molaotheo le Bili ya Ditokelo mme ba phele ka ho latela makgabane a ho tsona. Bili ya Boikarabelo e etsa boipiletsa ho batjha ho “amohela kgweletso ya boikarabelo tlang le ditokelo le ditokoloho tse ngata

tseo ba bileng lehlohonolo ho di fumana ho tswa sehlabelong le tshokolo ya bao ba tlileng pele ho bona”.

- c) Makgotla a boemedi ba baithuti a tshwanetse ho phehella ho ba le diphetoho dikolong le dkitheong tsa thuto e phahameng le ho etsa bonnete ba hore ditheo tsa bona di hlalisa le ho kenya tshehetsong mawa a ho hahella hodima ho se be le kgethollo ya borabe mme ho be le setso se akaretsang, boitshwaro le lenanethuto.
- d) Mehloodi ya lesedi le bahlahisi ba tshwanetse ho kgothaletsa mehopolo ya ho se be le kgethollo ya borabe, ho se be le kgethollo ya bong le Afrika Borwa ya demokerasi ditlalehong tsohle tsa bona mme di fane ka nako e lekang bakeng sa dipale tse thusang ho lokisa, kaho ya setjhaba le ho rerisana.
- e) Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso le tshwanetse ho tswela pele ho etsa hore matshwao a naha a fumaneha dikolong le ditheong tsa thuto. Matshwao a naha a tshwanetse ho behwa mme a bonahala ka ho hlaka meahong ya mmuso mme moo ho kgonehang le dikhampaning tsa poraefete, ho tlotlwa makgabane a kopano ya Afrika Borwa.
- f) Lefapha la Dipapadi, Bonono, Setso le Boikgathollo le tshwanetse ho tswela pele ho matlafatsa le ho baballa dibopeho tse ikemisedoitseng ho tisa kaho ya setjhaba le momahano ya setjhaba tse jwalo ka di-national art festival le diketsahalo tsa dipapadi.
- g) Dibopeho tsohle di tshwanetse ho phepsetsana le kgethollo le borabe bakeng sa ho ba le kabelo kahong ya setjhaba, dipuisanong le phekolong. Mathata a jwalo ka kgethollo ya borabe, ho arohana ha makgabane, ho se lekane kabong ya mehloodi ya thuso le menyela, ekasitana le ho hlodisana bakeng sa mehloodi ya thuso e fokolang ho thusa ho ntshetsa pele kgethollo ya borabe le lehloyo la matswantle. Hodima moo, kgethollo ka ho ya ka tshekamelo ya tsa thobalano, le tshebediso ya dikgoka ka baka la dintho tse sa ratuweng le tsona ke bothata bo bohoto bo lokelwang ho elwa hloko.

6.4.3 Batjha ba Afrika Borwa ba lokela ho tobana le kgethollo ya borabe e rerilweng ka hara setjhaba.

- a) Ho tshwanetswe hore ho kengwe tshehetsong Morero wa Naha wa Mohato o ka Nkuwang ho lwantsha Kgethollo ya Borabe, Lehloyo la Matswantle le Ho Hloka Mamello ho tsamaelanang le hoo ke Lefapha la Dipapadi, Bonono le Setso, mmoho le ditheo tse ding tse fapaneng tsa mmuso, mekgatlo ya baahi le batjha ka bobona.
- b) Ho kengwe tshehetsong matsholo a tsepamisitseng maikutlo temosong le ho fetoleng maikutlo le boitshwaro mabapi le borabe le lehloyo la matswantle. Ona a kenelletse ho tsebisa batjha ka Morero wa Naha wa Mohato o ka Nkuwang bakeng sa ho lwantsha kgethollo ya borabe, bonokwane ba lehloyo, lehloyo la matswantle le mefuta e meng ya ho hloka mamello le thibelo le ho lwantsha Bonokwane ba Lehloyo le Dipuo tsa Lehloyo mmoho le mananeo a amanang le hoo.
- c) Bonono bo lokelwa ho kgothaletsa ke mmuso le basebedisani mmoho le lona ho kenelletswa le kgwebo ka ho fana ka tshehetso ya ditjhelete le ya ICT ho dinono tsa batjha ho etsa ba kgone ho theha mosebetsi o tla hlalisa kaho ya setjhaba mme o thehe le dibaka bakeng sa dingangisano; Ho theha dikgothaletso bakeng sa ho marangranag a kabo ya kgwebo ho aba bonono le ho amohela diketsahalo tsa bonono; ho hlalisa le ho kenya tshehetsong mokgwa wa ho kenella ho sebetlang bakeng sa ho tshehetsa lenanethuto la bonono le setso dikolong; le ho kgothaletsa bonono jwalo ka ntho eo ba ka kgethang ho ithutela yona.

6.4.4 Ho kgothaletsa boetapele le boahi ba naha bo mafolofolo

- a) Boetapele ba batjha bo tshwanetswe ho tshehetswa ka mafolofolo. Ditho tsohle tsa setjhaba di be le boikarabelo ba ho theha tikoloho e tla tshwanela ntshetsopele ya moloko o tlang wa boetapele. Batjha ba fuwe menyela ya ho ithuta le ho lokisa bokgoni ba boetapele. Ho be le persnet e shebilweng hsholo ya boemedi ba batjha dibopehong tsa ho etsa diqeto maemong ohle a mmuso, baahing le mokgeng wa poraefete. Dirutehi tsa batjha hape di tshwanetswe ho kgothaletsa le ho tshehetswa.
- b) Disebediswa tsa tshibollo, tse akaretsang hape tse ka sebediswang ke baahi di lokelwa ho amohelwa ke mekga yohle ya mmuso ho kgothaletsa ho nka karolo ha batjha ditabeng tsa mmuso. Disebediswa tse jwalo ka GovChat, LetsChat mmoho le tshibollo e nngwe e jwalo e batlang maikutlo kapa ketso tsa batjha mmusong di lokela ho bat se tlamang. Bomasepala ba tshwanetse ho sebedisa batjha ba lehae bakeng sa ho etsa diphuputso baahing le ho bokella data e tswang wotong ho ntlafatsa thero le ntshetsopele ya masepala.
- c) Makgotla a masepala, a tshwanetse hore ka ho tsamaisana le thomo ya ona, a kgothaletse thuto baahing, a kenye mananeo a tshibollo selemo le selemo ho ruta batjha ka mesebetsi ya bona baahing, ekasitana le ditokelo le maikarabelo jwalo ka baahi ba naha. Hona ho ka etsuwa ka ho kgaola ditjeho ka radio ya baahi, dibiliboto tsa masepala, mehloodi ya ditaba e hatsiwa le maqephe a masepala a mehloodi ya ditaba tsa setjhaba.
- d) Makgotla a Meetlo a tshwanetse ho sireletsa le ho baballa ditso tsa ona ka ho kgothaletsa boitsebiso ba boAfrika, ka ho kgothaletsa tsebo ya botala, dipuo le ditshebetso.

6.4.5 Katoloso ya dipapadi tse tlamang tsa sekolong le baahing tse sa fumaneng mehloodi ya thuso e lekaneng.

- a) Mmuso o tshwanetse ho etsa bonnete ba hore ho ba le dibaka tse lekaneng tsa boikgathollo le tsa dipapadi baahing, tse hlokometsweng hantle bakeng sa bongata ba baahi ba naha.
- b) Batjha ba tshwanetse ho itlhophisana ka dihlapha tsa baahi e le hore bat le ba kgone ho tswela pele ho bapala dipapadi. Hona ho tla etsa hore ho be bonolo hore difedereishene tsa dipapadi le mmuso o thuse ka disebediswa moo ho hlokehang.
- c) Mafapha a Puso e Kopanetsweng le Ditaba tsa Setso; Dipapadi, Bonono le Setso le Mesebetsi ya Mmuso le Meralo ya Motheo a lokela ho kenya mananeo a diphetoho baahing bakeng sa batjha.

6.4.6 4th Industrial Revolution, Momahano ya Setjhaba, le Kaho ya Setjhaba

- a) Ntho ya bohlokwa haholo bakeng sa 4IR ke phihlelo ya data ya mahala le kapa eo batho ba ka kgonang ho lefela.
- b) Ho kgothaletsa phihlelo ya dibopeho tsa motheo tse batsi haholo dibakeng tse sa fumaneng tshebeletso te lekaneng le haholoholo dibakeng sa mahaeng tsa Afrika Borwa.
- c) Ho tshehetsa taba ya hore batjha ba fihlele tlhahisoleseding le ho hokelwa ho marangrang.

6.5. DISEBEDISWA TSA NTSHETSOPELE YA BATJHA TSE TSAMAYANG HANTLE HAHOLO HAPE DI NA LE KARABELO

Ditheo tse latelang ke tsa bohlokwa bakeng sa ho kengwa tshebetsong ha leano lena:

- a) *Lwefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng* ke lona le ikarabellang ntshetsopeleng ya leano, kgokahano, tebelo le tekolo. Mesebetsi e meng ya lona ya bohlokwa e kenelletsisa ho etswa ha diphuputso tse kenelletseng mekgeng yohle ya batjha, kgothaletso, kakaretso, le ho rerisana le bathathatema le tshehetso. Ka Lefapa le lekala la naha la ntshetsopele ya batjha, Lefapha le tla hlalisa moralo le tshehetse thero ya karabelo bakeng sa batjha, ditekanyetso, tebelo le tekolo mmoho le tlhahlobo mekgeng yohle ya setjhaba ho etsa bonnete ba hore ho ba le nyalano e felletseng le karabelo e hokahantsweng bakeng sa ntshetsopele ya batjha. Boemong ba diprovense, mesebetsi ona o tsamaelanang le hona o tla etswa ke Ditonakgolo di tshehetswa ke diyuniti tsa batjha Diofising tsa Ditonakgolo.
- b) Hodima moo, ho na le *le diyuniti tsa batjha mafapheng ohle a mebuso*. Tsona di hlonngwe bakeng sa ho hlalisa maano/mawa a ikgethang a mokga, ho akaretisa ntshetsopele ya batjha ka hara maano le mananeo a tsona, le ho etella pele mohopolo le ho kengwa tshebetsong ha mananeo le diprojeke tsa mokga. Boemong ba selehae, ho na le Diofisi tsa Batjha tse fuweng boikarabelo ba ho fana ka ditshebeletso ka ho otloloha ho batjha le ho etsa bonnete ba hore ba behwa ka sehloohong ka hara Merero ya Ntshetsopele e nang le Nyalano (IDPs). Diofisi tsa Batjha ba selehae di lokela ho sebetsa mafapha a Ntshetsopele ya Moruo wa Lehae ho tshehetsa batjha ka lesedi le bokgoni ba ho arabela ho menyetla e leng teng. Dibopeho tsena tsohle di tla etsa bonnete ba hore leano le kengwa tshebetsong.
- c) Ho boelwa ho matlafatswa tshebetso tsa ho kengwa tshebetsong ho kenella batjheng, ho ile ha thehwa Ejensi ya *Ntshetsopele ya Batjha ya Naha (NYDA)* ka Molao wa Ejensi ya Ntshetsopele ya Batjha ya Naha wa Nomoro ya 54 wa 2008. Ka ho ya ka Molao ona, ejensi e fuwe thomo ya hore e nyalanye batjha le moruo, e ntse e kgothaletsa ditabatabelo tsa bona. Hwa bohlokwa ke hore, thomo ya ha jwale ya NYDA e batsi hape e boima hore e ka kengwa tshebetsoing haholoholo ha ho shejwa mehlodi ya thuso e haellang. Molao wa NYDA o ntse o fetolwa hore o tle o ntlafatse tshebeletso ya ona le atolosa phihlelo ya ona.
- d) *South African Youth Council (SAYC)* – e theilwe mona Afrika Borwa ka 1997 ho emela ditabatabelo tsa batjha. SAYC e na le mekgatlo e mengata e fapaneng eo e leng ditho tsa yona. E nngwe ya dintho tseo e tsepamisang maikutlo ho tsona ke ho etsa bonnete ba hore mekgatlo ya batjha e ba le seabo ditabeng tsa kahisano ka bobatsi. Hwa bohlokwa ka leano lena ke hore le ha seabo sa SAYC e le “ho ba lentswe la batjha” jwalo ka ha ho ananetswe, mekgatlo ona ha o elwe hloko semmuso mme o tswela pele ho tobana le diphephetso, ho kenelletsisa le kgaello ya ditjhelete le basebetsi. Mathata ana a baka kgetello hobane a ama ka ho otloloha tshusumetso ya batjha. Ka hoo ho bohlokwa hore SAYC ena e amohelwe semmuso jwalo ka mekgatlo o ka hodimo wa batjha mona Afrika Borwa. Basebetsi ba ona le mehlodi ya thuso e lokelwa ho matlafatswa ho etsa hore o kgone ho phetha thomo ya ona hantle haholo. SAYC le yona e lebelletswe ho matlafatsa bokgoni ba mekgatlo eo e leng ditho tsa ona le ho rerisana ka mafolofolo le batjha baahi ba naha.
- e) *Presidential Working Group on Youth (PYWG)* e fana ka tebelo ya sepolotiki tabeng ya ho kengwa tshebetsong ha Leano la Batjha la Naha la 2030. Yona e etelletswe pele le ho okamelwa ke Mopresidente, PYWG e sebetsa jwalo ka leano le nang le mawa bakeng ssa thero e kopanetsweng le tlaleho ka kgatelopele. E thusa ka boikarabelo ba banka-karolo ba fapaneng ho batjha. E kenelwa ke bagkathatema ba bohlokwa le batjha ho tswa ho mmuso, setjhaba, kgwebo le mekgatlo ya basebetsi.
- f) *Dikomiti tsa Mafapha tsa Palamente bakeng sa Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng* di fana ka tebelo ho Lekgotla la Phehatso le NYDA jwalo ka setheo sa baahi. Di tswela pele ho etsa hore mekgatlo e ikarabele bakeng sa ntshetsopele le matlafatso ya batjha.
- g) *Batjha ba etelletswe pele mme ba se tlasa mmuso le batjha ba leng mekgatlong* ba sebetsa ka boikemelo ho mmuso mme ba fana ka ditshebeletso tse tobiuleng le tse sa tobang tsa ntshetsopele ya batjha. Ba sebetsa maemong a matjhaba, a naha le selehae athe ba bang bona ba ka hara baahi kapa dikerekeng. Leano lena le ananela seabo sa bohlokwa sa mekgatlo ena sa ho fana ka ditshebeletso tsa ntshetsopele ya batjha.
- h) Boitlamo ba *mokga wa poraefete* ba ho ntshetsa pele batjha bo ntse bo le ba bohlokwa, haholoholo hobanme mesebetsi ya batjha ke yona phephetso e kgolo mekgeng ona. Mokga wa poraefete o tshwanetse ho beha ka sehloohong ho kenelletsisa ha batjha moruong ka, mohlala, ho etsa bonnete ba hore ho ba le karabelo ya dikhoutu tsa BBBEE ho batjha le ka ho kenya thero ya karabelo bakeng sa batjha, ditekanyetso, tebelo le tekolo mmoho le tlhahlobo. Thero e kopanetsweng le phano ya tshebeliso le mokga wa poraefete le yona e bohlokwa. Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng le lokela ho tsosolosa tshebetso ya Foramo ya Ntshetsopele ya Batjha – sebopelo sa kgokahano ya ntshetsopele ya batjha se bopilweng ka mekga ya poraefete, mekga ya mmuso le bagkathatema ba tswang setjhabeng.
- i) *Makala a ditaba tsa batjha a mekgatlo e mengata e fapaneng* hape a na le seabo sa bohlokwa, ho Matjhaba a Kopaneng, Kopano ya Afrika, Commonwealth Secretariat le ho Southern African Development Community. Dibopeho tsena di tlama dinaha tseo e leng ditho tsa tsona ho ba le maano a batjha a naha a amohetsweng le makgotla a batjha a naha ekasitana le mokga o sebetsang jwalo ka lentswe la batjha.

Ho bohlokwa ho ela hloko hore, bakeng sa ho fana ka ditshebeletso tse molemo le mananeo, Afrika Borwa e tswela pele ho sebedisa mokgwa wa ona wa nthla tse pedi tsa ntshetsopele ya batjha, e leng: kakaretso ya ntshetsopele ya batjha mekgeng yohle; le ho fana ka mananeo a ikgethang a lebisitsweng batjheng le ditshebeletso. Hona ho hloka maiteko a kopanetsweng a hokahantsweng ho tswa ho banka-karolo ba bohlokwa ntshetsopeleng ya batjha, jwalo ka karolo ya tumellano ya setjhaba, mme ke ka hoo ho tshwanetse hore ho atoloswe dikamano pakeng tsa mmuso wa naha, mebuso ya diprovense le ya selehae ho etsa bonnete ba hore ho ba le tshebedisano hara mekga yohle ya mmuso le batjha. Mabapi le hona, batjha ba tshwanetse ho kenelletsisa therong le ha ho etswa diqeto; ha ho thehwa maqhama; le ha ho phephetsanwa le tseo ho thweng ke “mathata saetjhabeng.” Ho sa le jwalo, ho tshwanetse hore ho thehwe tikoloho e fanang ka bokgoni mme e kenya matla a bona tseleng e ntshetsang pele boetapele ba bona, e kenya le maikutlo a matjha a ba kgothaletsang ho ba mafolofolo mme ba kgone ho sebetsana le mathata a setjhabeng ba nke le mehato ka menyetla.

6.5.1 Ho Kenella ho Sisingwang:

Ditlhophiso tsa semmuso tsa Disebediswa tsa Batjha tsa Afrika Borwa di lokelwa ho matlafatswa ho etsa bonnete ba hore di sebedisa hantle haholo hape di ba le karabelo

- a) Ho tshwanetse hore ho be le mehlodi ya thuso e pepeneneng hape e lekaneng bakeng sa Ntshetsopele ya Batjha, ekasitana le mehato e matla ya bloikarabelo ba ka moo mehlodi eo ya thuso e qetellang e sebediswa ka teng.
- b) Leano le tshehetsa ho akaretswa ha ntshetsopele ya batjha maanong le mananeong a mekga yohle ho etsa bonnete ba hore le ba le karabelo.
- c) Ho tshwanetswe hore ho hlahiswe mananeo a ntshetsopele ya batjha le diprojeke tse tla kengwa tshebetsong ke mmuso, setjhaba le mekga ya kgwebo.
- d) Lekala la ntshetsopele ya batjha le ka hara Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng le lokelwa ho matlafatswa ka mehlodi ya thuso ya batho le ka ditjhelete bakeng sa ho phetha thomo ya lona ya ho lebelo ho kengwa tshebetsong ha leano la ntshetsopele ya batjha hantle haholo.
- e) Ho potlakiswe phetolo ya Molao wa Naha wa Ntshetsopele ya Batjha mme o phethelwe ka potlako.
- f) Leano le tshehetsa matlafatso ya dibopeho tse thusang ho hokahanya ntshetsopele ya batjha maemong ohle a fapaneng. Hona ho kenyelletsa Foramo ya Naha e Hokahanyang Ntshetsopele ya Batjha; Diforamo tsa Diprovence tsa Ntshetsopele ya Batjha, le Diforamo tsa Ntshetsopele tsa Batjha tsa Lehae. Sepheo sa diforamo tsena ke ho kopanya bakgathatema sebakeng sa ntshetsopele ya batjha bakeng sa thero e kopanetsweng, ho ithuta, tshebedisano le tekolo ya dintho tse ding tsa bohlokwa.
- g) Mekga yohle e ditshiyeng tsohle e lokela ho etella pele ntshetsopele ya batjha ka ho sebedisa dintlha tsa ho tsepamisa maikutlo ho batjha ka hara diyuniti tsa batjha.
- h) Ho tshwanetse hore ho hlahiswe moralo wa melao bakeng sa ntshetsopele ya batjha mona Afrika Borwa (Molao wa Ntshetsopele ya Batjha wa Afrika Borwa) e be o romelwa Palamenteng ho ya elwa hloko.

7. Ho kengwa tshebetsong ha Leano la Batjha la Naha nakong ya 2020-2030, ho tla lebelwa nako le nako ke Lefapha la Basadi, Batjha le Batho ba Qhwadileng, le sebedisana le mekga e tshwanetseng mmoho le bakgathatema ho tswa maemong ohle. Lefapha le tla hlahisa moralo wa Thero ya Karabelo ya Batjha, Ditekanyetso, Tebelo, Tekolo le Tlhahlobo o nang le tlhahiso e hodimo, sephetho le sekgahla ho ditshupo tsa Tebelo le Tekolo ho ntho ka nngwe ya bohlokwa ya leano. Moralo o tla tatiswa ke Moralo o seng o ananetswe wa 2018 wa Tebelo le Tekolo bakeng sa Leano la Batjha la Naha 2020 ekasitana le Moralo o Batsi wa Mmuso wa Tebelo le Tekolo le Moralo wa Leano la Naha la Tekolo le tiisetsang boitlamo ba mmuso wa Afrika Borwa ho metheo wa kakaretso le ho kengwa tshebetsong mekgwa yohle e fapaneng ya Tebelo le Tekolo e kgothaletsang kakaretso (DPME, 2019:6). Moralo o sisingwang wa Tebelo le Tekolo o tla fana ka ditshupo tsa tekanyo tse hlakileng ekasitana le pokello ya dintlha le disebediswa bakeng sa ho sala morao mekgwa wa ho kenya tshebetsong.

Moralo o tla sala morao ho kengwa tshebetsong ha Leano la Batjha la Naha ke mekga yohle le bafani ba ditshebeletso ba tshwanetseng ho etsa bonnete ba hore katleho ha e thehwe feela hodima ditlhahiso tsa ho kenella (mohlala, palo ya baamohedi), empa hape e tsepamisa maikutlo diphethong tsa ho kenella tse nako e mahareng le e telele (mohlala, hore na maphelo a baamohedi ka ba a fetohile jwang ka baka la ho kenella ha leano). Ho tla ya ka kaho ya bokgoni ba ho ntshetsa pele bokgoni ba kahare ba tebelo le tekolo bakeng sa bakgathatema bohle le mekga yohle e kenyang tshebetsong. Boiphihleloho tswa Leano la Batjha la Naha la pejana bo supa dintlha tsa ho hloleha ho kenya tshebetsong e le ntshetsopele le kananelo ya k la morao ho nako ya moralo wa Tebelo le Tekolo. Dikgaoletso tse jwalo ho sebedisana le tsona ka mafolofolo ho qoba ditshenyehelo tsa mehlodi ya thuso le ditshebeletso tse arohaneng. Ho ntse ho elwa hloko hape le mekgwa wa tsamaiso ya data ya inthanete bakeng sa ho thusa ho kgothaletsa ho tlaleha ha bonolo le ntlafatso ya ho ikarabella.

Hodima moo, Mawa a nang le Nyalano a Ntshetsopele ya Batjha a tla ntshetswa pel eke Ejensi ya Naha ya Ntshetsopele ya Batjha bakeng sa ho phethahatsa ho kengwa tshebetsong ha leano la batjha. Haholoholo, tekolo e ikemetseng e akaretsang ho leano la ho kenya tshebetsong e tla etswa 2025 ho bontsha diphetho tse ka bang teng ho Mawa a nang le Nyalano a Ntshetsopele ya Batjha, ha tekolo e ikemetseng e shebang sephetho mafelong e tla etswa ho lekola sekgahla sohle sa leano le melemo e bileng teng ho batjha, mekgwa wa batjha le setjhaba kaofela. Batjha bat la susumetswa hore ba nke karolo ho Thero ya Karabelo ya Batjha, Ditekanyetso, Tebelo, Tekolo le Tlhahlobo jwalo ka basebedisi/baamohedi ba tshebeletso/baamohedi.

8. PHELETSO

Dithuto tse hlalelletse ha ho ne ho kengwa tshebetsong Leano la Batjha la Naha 2020 di supile hore ho hlokeha karabelo ditlhokong tse rarahaneng, tse eketsehang hape tse phephetsang tsa batjha. Dikarabelo tseo di tshwanetswe ho kengwa tshebetsong ka mekgwa o potlakileng hape o nang le nyalano ho ntse ho elwa hloko taba ya hore batjha ba bohatong bo hlokolosi ba kgolo, mme batjha bohle ba lokelwa ho fuwa matla hore ba kgone ho fetela ha bonolo bohatong ba ho ba baholo. Sepheo sa Lewano la Batjha la Naha la 2030 ke ho sebedisana le diphephetso tseo batjha ba Afrika Borwa ba tobaneng le tsona, le ho theha tikoloho e tla etsa hore ba kgone ho phethahatsa bokgoni ba bona. Ka hoo, ho ba le moralo e lebelang hape o lekolang bakeng sa ho sala morao ho kengwa tshebetsong ha diphetho le ditlhahiso tsa leano la batjha boemong ba ho qala ke ntho ya bohlokwa. Sepheo sa Leano la Batjha la Naha la 2030 ke ho ba le mananeo a ntshetsopelue ya batjha a tla arabela diphephetso tseo batjha ba Afrika Bo rwa ba tobaneng le tsona ka Mawa a nang le Nyalano a Ntshetsopele ya Batjha ho etsa hore batjha ba kgone ho ba le mekgatlo mme ba be le boikarabelo bakeng sa bokamoso ba bona.

Leano lena la batjha le hlahiswa ka nako ya ho fetohela tshebetsong tse ntjha tsa bone tsa tlhahiso e leng 4th Industrial Revolution. Ha ho le jwalo, bakeng sa ho potlakisa dintho tse ka sehloohong tsa Leano la Batjha la 2030, mehato e sisingwang e kenyelletsa thuto ya boleng le phetolo ya bokgoni; ho nka karolo moruong; maiteko a ho ntlafatsa ho akaretswa ha basebedisi

moruung, bophelo bo ntlafetseng ba kelello le mmele ekasitana le dibopeho tse sebetlang hantle haholo tsa ntshetsopela ya batjha. Tsena tsohle di lokelwa ho tsehehswa ka mokgwa o tla etsahala, ka mehlodi ya thuso e lekaneng le maiteko a nang le nyalano a phano ya ditshebeletso. Ke ntho e tsejwang ka botlalo hore mehlodi ya thuso e ya fokola mme mmuso o lokela ho batlisisa hore ke dife dintho tse ka sehloohong, EMPA ho tsetela batjheng ke ho tsetela ntshetsopeleng e batsi ya setjhaba sa Afrika Borwa. Ho kenya tshebetso mesebetsi ena ya ho kenella dilemong tse leshome tse tlang ho tla re atametsa ho Afrika Borwa eo batjha le mekgatlo e sebetlang batjha e fihlelang bokgoni bo felletseng ba bona dikarolong tsa bophelo tsa kahisano, moruo le dipolotiki, mme ho ele hloko le ho hodisa boikarabelo ba bona ba ho bopa bophelo bo ntlafetseng bakeng sa bohle.

9. MEHLodi YA LESEDI

African Union. 2006. African Youth Charter. Addis Ababa: African Union.

Butler-Adam J. 2018. The Fourth Industrial Revolution and education. S Afr J Sci. 2018;114(5/6), Art. #a0271, 1 page. <http://dx.doi.org/10.17159/sajs.2018/a0271>.

Butz, D. 2009. National symbols as agents of psychological and social change. Political Psychology. 30(5):779-804.

De Lannoy, A., Graham, L., Patel, L. & Leibbrandt, M. 2008. What drives youth unemployment and what interventions help? A Systematic Overview of the Evidence and a Theory of Change. Centre for Social Development in Africa, University of Johannesburg (UJ). Available: <https://www.uj.ac.za/faculties/humanities/csda/Documents/Youth%20Unemployment%20report%20FINAL%20interactive.pdf> [January 2020].

Department of Arts and Culture. 2017. 2017 Estimates of National Expenditure: Arts and Culture. <http://www.treasury.gov.za/documents/national%20budget/2017/ene/Vote%2037%20Arts%20and%20Culture.pdf>

Department of Basic Education. 2013. Annual performance plan 2013–2014. Available: <http://www.education.gov.za/LinkClick.aspx?fileticket=SA2WZvtNMM%3D&tabid=358&mid=1263> [2015, May 22].

Department of Health. 2012. Adolescent and Youth Health Policy 2012, Draft 10. Available: http://www.rmchsa.org/wpcontent/resources/resources_by_theme/YouthHealth/AdolescentYouthHealthPolicyDraft_11December2012.docx [2015, May 22].

Department of Health. 2012. Saving mothers 2008–2010: Fifth report on the confidential enquiries into maternal deaths in South Africa. Pretoria: Department of Health.

Department of Higher Education & Training. (2018). Statistics on Post-School Education and Training in South Africa: 2016. Pretoria: Department of Higher Education & Training.

Department of Social Development. 2015. National adolescent sexual and reproductive health and rights framework strategy 2014–2019. Pretoria: Department of Social Development. Available: http://www.dsd.gov.za/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=578&Itemid=39 [2015, May 22].

Department of Planning Monitoring and Evaluation (DPME), 2019. National Evaluation Policy Framework (NEPF):

Let's grow South Africa together.

Department of Performance Monitoring and Evaluation (2014). Background Paper: Disability. In 20 Year Review, South Africa 1994–2014.

<https://www.dpme.gov.za/publications/20%20Years%20Review/20%20Year%20Review%20Documents/20YR%20Disability.pdf>

www.google.co.za/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwcfid.co.za%2Fdownload%2FNational_Disability_Policy_final-October-2010.docx&ei=fUFFvfaufSa7gbb24DQDQ&usg=AFQjCNGgy2Ny4LtnYW-rSoW4v-nR90kD8g&bvm=bv.93990622,d.ZGU [2015, May 22].

Hlagala, R.B. 2012. Emergence and future status of Youth Work: Perspectives of Social Service Professionals in South Africa. PhD Thesis submitted to Faculty of Humanities Department of Social Work and Criminology at the University of Pretoria.

Nyeck, S.N., Shepherd, D., Sehoole, J., Ngcobozi, L& Conron, K.J. 2019. The economic cost of LGBT stigma and discrimination in South Africa. UCLA, School of Law, Williams Institute, Los Angeles

Department of Arts and Culture. 2017. Revised White Paper on Arts and Culture (Third Edition). Department of Arts and Culture, South Africa. Pretoria.

Available: <http://www.hsarc.ac.za/en/research-data/view/2115#sthash.U8NWBB2h.dpuf> [2015, May 22]. Statistics South Africa. 2018. Mortality and causes of death in South Africa, 2016: Findings from death notification Statistics South Africa. 2019. Quarterly Labour Force Survey: Quarter 1 2019, P0211. Pretoria.

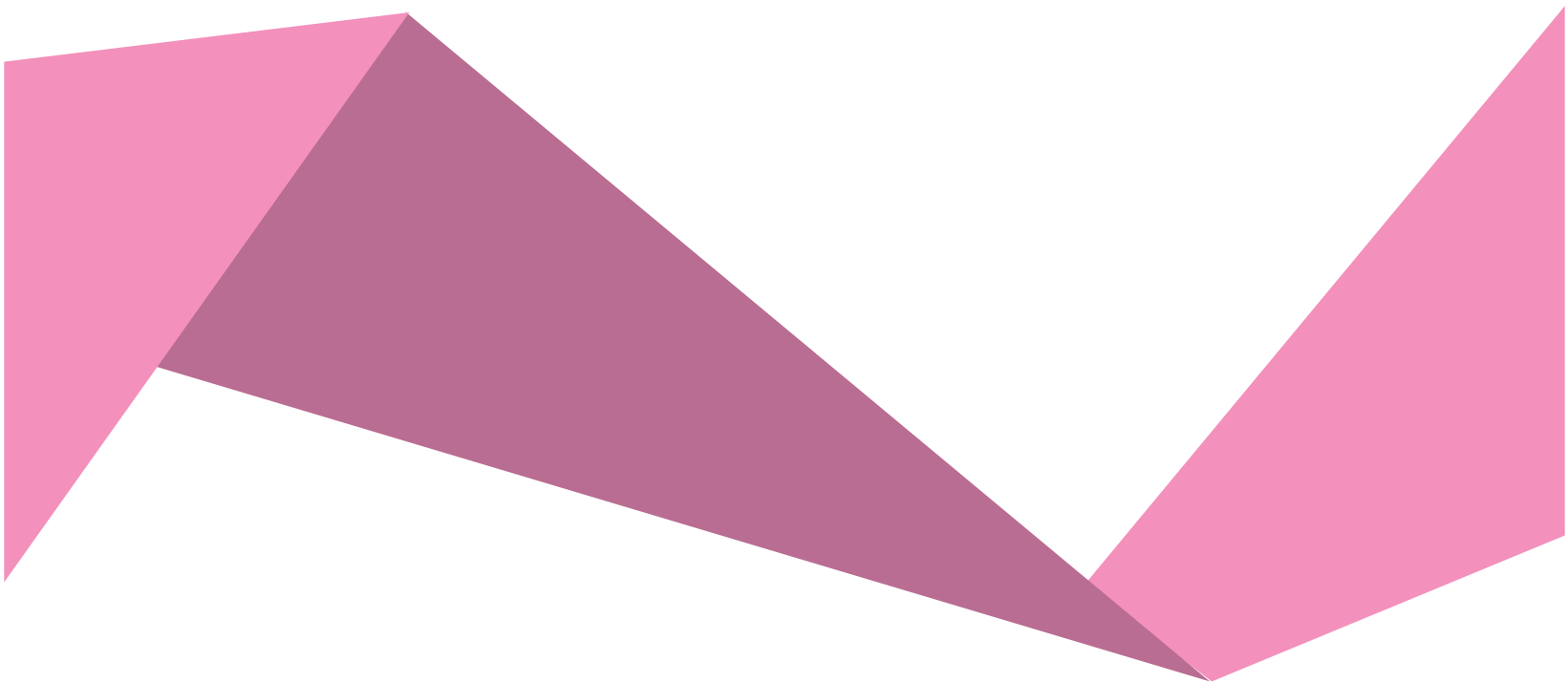
<http://www.statssa.gov.za/publications/P0211/P02111stQuarter2019.pdf>

Dialogue. 2007. Baseline review of private sector support of youth development. Johannesburg: Umsobomvu Youth Fund.

Umsobomvu Youth Fund. 2005. The status of the youth report. Pretoria: Umsobomvu Youth Fund.

UNFPA. 2020. Adolescents and Young People & Coronavirus Disease (COVID-19). <https://www.unfpa.org/resources/adolescents-and-young-people-coronavirus-disease-covid-19#> [2020, June 5]

World Economic Forum (WEF), 2017. How can Creative Industries benefit from Blockchain? <https://www.weforum.org/agenda/2017/07/how-can-creative-industries-benefit-from-blockchain/> [27 February, 2020]

#NYP2030

#YouthPower

#DecadeForPositiveYouthDevelopment